

UDK 949.713(048.1)»1941«  
 Prethodno priopćenje  
 Primljeno: 21. XII. 1991.

## Hrvatska 1941.

### *Rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe*

Rasprava, u kojoj je sudjelovalo jedanaest znanstvenika, bila je usredotočena na probleme koji su obilježavali položaj i ulogu glavnih političkih čimbenika u Hrvatskoj: Hrvatska seljačka stranka, komunistički pokret, ustaški pokret i NDH, četnički pokret. Glavnu su pažnju privukli problemi vezani uz političke projekte s kojima su ti čimbenici nastupili nakon sloma jugoslavenske monarhije u travnju 1941.

U povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe Institut za suvremenu povijest u Zagrebu organizirao je raspravu o temi: *Hrvatska 1941*. Rasprava je održana u Institutu, 24. lipnja 1991.

Zamisao je bila da se glavna pozornost obrati temeljnim otvorenim pitanjima te izuzetno značajne povijesne teme. Polazilo se od činjenice da je povijesna znanost pokazivala u svom poslijeratnom razvoju vidljivo zanimanje za to razdoblje, ali su mnoga pitanja ostala otvorena ili ih pak treba iznova propitivati.

U raspravi su sudjelovali: dr. Darko Bekić, akademik Dušan Bilandžić, akademik Ljubo Boban, prof. dr. Đuro Degan, dr. Ivan Jelić, dr. Drago Roksandić, akademik Hodimir Sirotković, dr. Mihael Sobolevski, dr. Zorica Stipetić, dr. Petar Strčić i prof. dr. Gordana Vlačić.

## IVAN JELIĆ

Govorim prvi, ali nemam namjeru da držim neko uvodno slovo. Izložio bih nekoliko teza i problema, nekoliko relevantnih povijesnih činjenica, kao prilog motiviranju za raspravu.

Ugledni britanski povjesničar Eric Hobsbawm, danas zasigurno najmjerodavniji poznavatelj povijesti revolucija, konstatirao je u jednoj svojoj zanimljivoj i instruktivnoj analizi da se historičari nalaze, kad je riječ o istraživanju te problematike, ispred triju velikih zapreka koje će se moći tek s vremenom prevladavati.

Prva je zapreka javno mnijenje, na koje utječe mitska vizija događaja presudnih u životu nacije. Druga je zapreka vladajući politički poredak ili režim, čiji su autoritet i politika poduprti posebnim tumačenjima povijesne prošlosti, a ta tumačenja znaju biti i promjenljiva. Treća se zapreka očituje u nužnosti da između povijesnog zbivanja i mogućnosti nepristrane historijske analize, iako ne i neangažirane, prođe katkada vrlo dugo vremensko razdoblje.

Hobsbawm posebno upozorava na treću zapreku, zbog toga što smo i sami često sudionici zbivanja o kojima govorimo, ili su se ta zbivanja događala u vrijeme našeg življenja. I u ovoj raspravi sudjeluju ljudi koji su bili sudionici ili svjedoci zbivanja o kojima želimo danas raspravljati. Ako to primijenimo na našu raspravu, možemo se zapitati kako je danas s navedenim zaprekama. Što se tiče prve zapreke, mislim da su nastale velike promjene u javnom mnijenju. Ono se veoma razvilo u pluralističkom pravcu, pa odatle i tako široko zanimanje za povijesne teme, među njima, dakako, i za 1941. godinu u Hrvatskoj.

Kada je posrijedi druga zapreka, možemo ustvrditi da odlaskom jednog političkog poretka, tj. njegova autoriteta, nestaju opasnosti posebnog tumačenja povijesne prošlosti, ali bivamo i svjesni da se suočavamo s novim opasnostima. Govoreći o trećoj zapreci, tj. o distanci, možemo konstatirati da je prošlo pola stoljeća od 1941. godine, što je doista razdaljina koja osobito potiče da se kompleksnije govori o toj godini. Svjedoci smo velike eksplozije povijesne literature o toj godini, iako je ta literatura i po sadržaju i po pristupu u mnogo čemu nedostatna. Svjedoci smo pozamašnih arhivskih istraživanja i poznavanja opsežne povijesne građe o toj godini, dakako, još uvijek sa slabim poznavanjem nekih važnih arhiva, konkretno sovjetskih. Nadam se da će i ti arhivi u dogledno vrijeme biti pristupačni.

Ne treba posebno isticati da je godina 1941. u Hrvatskoj veoma složena povijesna tema. Dovoljno je osmotriti je samo na dvjema temeljnim razinama da se to uvidi. Prvo, riječ je o pozornici brojnih političkih snaga koje se manifestiraju kao nositelji određenih nacionalnih i društvenih interesa, što znači određenih političkih projekata, koncepcija i programa. Drugo, godina 1941. čvorište je veoma izravnog sukoba tih snaga, i to u najzaoštrenijem obliku, jer je riječ o oružanom sudaru. Posljedice takvih zbivanja na povijesnoj pozornici već u 1941. godini vrlo su uočljive, tj. s jasnim ishodima i na tlu Hrvatske.

Iako nam je dobro poznato, ipak da konstatiram koje su to bile glavne političke sile što se pojavljuju na povijesnoj pozornici u Hrvatskoj 1941. Četiri su glavne: Hrvatska seljačka stranka, ustaški pokret, komunistički pokret i četnički pokret. Uz njih postoje i neke druge, manjeg utjecaja i značenja: npr. Samostalna demokratska stranka, koja je uz HSS bila nositelj vlasti u Banovini Hrvatskoj.

Ako pogledamo kako je historiografska literatura usmjerena prema tim čimbenicima, moramo, dakako, konstatirati da je izrazitu privilegiju imao komunistički pokret. Međutim, nisu izvan pažnje ostala ni istraživanja ostalih. Postignuti su i važni rezultati u istraživanju Hrvatske

seljačke stranke, ustaša i Nezavisne Države Hrvatske, te četništva u Hrvatskoj.

Svakako se povijesnoj znanosti nameće zadaća daljnjih, dubinskih istraživanja ratnog razdoblja, koje se već u 1941. godini višeslojno očituje. Dovoljno je podsjetiti se na neke uvriježene sintagme koje su znakovite u obilježavanju glavnih povijesnih pojava i tokova: oslobodilački rat, narodnooslobodilački pokret, oslobodilačka fronta, partizanski rat, antifašistička borba, okupacijski sustav, revolucionarni rat, građanski rat, revolucija i kontrarevolucija, politika čekanja i dr.

Ako se govori o navedenim glavnim čimbenicima na povijesnoj pozornici u Hrvatskoj 1941. godine, mislim da treba poći u prvom redu od jednog njihova zajedničkog problema, koji ih je zaokupljao, a to je hrvatsko pitanje. Dakle, problem hrvatske državnosti i hrvatske države, te najuže u vezi s tim odnos prema problemu Jugoslavije.

Podemo li od pomalo pojednostavnjene analize držanja navedenih čimbenika, svakako je najjasniji bio projekt ustaškog pokreta, koji se proglašenjem i stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske konkretno određuje. Taj se projekt ujedno manifestirao kao izravna negacija jugoslavenske države. Za razumijevanje pozicija ostalih triju čimbenika i njihovih projekata, odnos prema Jugoslaviji bio je relevantan, ali u toku 1941. godine nije još bio domišljen. Riječ je dakle: o HSS-u, čiji je projekt Banovine Hrvatske sa slomom jugoslavenske države doživio i vlastiti slom; o komunističkom pokretu, koji je do 1941. formulirao projekt Jugoslavije kao federacije, dakako, s klasnim predznakom; o četničkom pokretu, s koncepcijom rješavanja statusa i položaja Hrvatske u sklopu projekta velike Srbije.

Svratio bih ovom prigodom pozornost na jedno gledište u vezi s projektom HSS-a, koje se na neki način aktualizira. Ono se očituje u tezi da je vojni puč u Beogradu, 27. ožujka 1941., u prvom redu bio usmjeren na rušenje Banovine Hrvatske. Ta je ocjena, dakako, zanimljiva za raspravu. Dosadašnja su veoma kvalificirana istraživanja dala podosta uporišta za takvu ocjenu. Simović i njegova skupina išli su, među ostalima, na rušenje Banovine Hrvatske, jer su u puču doista sudjelovale one snage koje su bile protiv sporazuma od 26. kolovoza 1939., tj. sporazuma Cvetković-Maček. Međutim, analiza dokumenata nedvojbeno pokazuje da treba voditi računa i o nekim drugim momentima. Naime, Simovićeve se skupina našla veoma brzo u situaciji prvorazredne zainteresiranosti da dođe do novog sporazuma s Mačekom. A da je do tog sporazuma došlo, i sam je Maček napravio presudan korak. Tada su, da se podsjetimo, u Zagrebu već Hitlerovi emisari, koji Mačeku nude da proglasi samostalnu hrvatsku državu. U cilju privlačenja Mačeka, Simovićevoj vladi ne preostaje drugo nego da čini suprotno prvotnom cilju, tj. da podupre daljnje jačanje autonomije Banovine Hrvatske. Tako je ta vlada prvih travanjskih dana, uoči Hitlerova napada na Kraljevinu Jugoslaviju, donijela po hitnom postupku deset zakonskih odredbi kojima se osjetno proširuje autonomija Banovine Hrvatske. Među njima su odredbe o unutrašnjoj upravi i sudstvu, prema kojima se policijske i žandarmerijske snage i organi stavljaju pod zapovjedništvo hrvatskoga bana, a Stol sedmorice u Zagrebu preuzima ulogu beogradskog Suda za zaštitu države. Da do

svega toga nije došlo, kakva bi izgledala jugoslavenska izbjeglička vlada i koga bi predstavljala? U toj su vladi predstavnici HSS-a jasno dali do znanja da im je politički cilj nastaviti na ono što je postignuto 26. kolovoza 1939.

Kada je riječ o držanju HSS-a, od vodstva stranke do njezina članstva, rekao bih da je to tema o kojoj još dosta toga ne znamo kada je riječ o razdoblju 1941. godine. U ocjeni držanja te stranke najčešće se susrećemo sa sintagmom »politika čekanja«. Dakako da je taj smjer političkog držanja HSS-a važan za istraživanje i jasnije spoznavanje uloge stranke. Međutim, mislim da se to obilježje držanja HSS-a odveć generalizira. Naime, pod »politikom čekanja« ne bi trebalo razumijevati i neko totalno političko mrtvilo stranke. Naprotiv, redove HSS-a zahvaćao je i proces određene uvjetno rečeno političke pokretljivosti stranke. Da bih nekako predočio na što mislim, počeo bih od jedne značajne činjenice kada je u pitanju ocjena držanja HSS-a 1941. To je neuspjeh ustaškog režima da jače angažira i pridobije pristaše HSS-a u svoju službu. Uz to se često pojavljuje ocjena da je, nasuprot tome, zavladao vidljiva politička pasivnost u redovima HSS-a. Mislim da bi to raspoloženje pasivnosti trebalo dublje i detaljnije proučavati. Riječ je zapravo o brojnim oblicima opredjeljivanja ljudi, jer su se svi suočili sa stanjem na koje se ne može odgovoriti ravnodušnošću. U tom procesu sve je više jačala antifašistička angažiranost članstva HSS-a, što će se manifestirati u brojnim oblicima, posebno u suradnji s partizanskim pokretom.

Kada je riječ o projektu četničkog pokreta, istakao bih da već u rujnu 1941. nastaje u Kninskoj krajini dokument o organizaciji Srpskog narodnooslobodilačkog pokreta (SNOP). To je autohtoni dokument, tj. nije bio uvoz iz Srbije. U njemu se ističe zahtjev da se »ceo srpski narod diljem naše porobljene otadžbine usko zbliži, poveže i čvrsto organizuje«. Nasuprot »štetnom partizanstvu«, koje je srpski narod »dovelo do ropstva i strašnih iskušenja«, zagovaralo se traženje »drugih načina političkog i ekonomskog organizovanja« koji će, umjesto razjedinjavanja srpski narod »ujediniti u organsku celinu za opšte dobro svoje nacionalne zajednice«. Bile su to formulacije koje su pripremile plodno tlo za bezrezervno primanje svih političkih ideja i ciljeva definiranih u temeljnim programskim dokumentima četničkog pokreta Draže Mihailovića u toku druge polovice 1941. godine. U njima se polazilo od ideje o »velikoj« i »homogenoj« Srbiji, a ta se ideja zasnivala na »prvoj i osnovnoj dužnosti«, koja se, prema Stevanu Moljeviću, nametala Srbima, »da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive«. U odnosu na Hrvatsku bilo je shvatljivo da se takav program ostvarivao s pomoću projekta amputacije hrvatskih zemalja. Dalmacija, Kordun, Banija, dio Like i Slavonije našli bi se u »velikoj Srbiji«, koja bi zajedno s »velikom Slovenijom« uhvatila dokraja umanjenu Hrvatsku u klijesta i tako joj diktirala status u budućoj zajedničkoj državi, koja se može urediti i kao stanovita federacija. Dakle, u takvoj državi konačno bi bili ostvareni povijesni ciljevi Srbije, među kojima bi svakako bio jedan od glavnih da u budućoj zajednici Hrvatska bude drugorazredna članica. Time bi ujedno bio otvoren i slobodan put Srbima da preuzmu vodstvo na Balkanu. »Oni svoju istorisku misiju — prema Moljevićevim

riječima — moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji u okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat. Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji.«

Kada je riječ o komunističkom pokretu, pošao bih od jedne teze koja je bila odveć uvriježena, te najčešće isticana kao politička ocjena. Prema njoj, komunistički je pokret već uoči rata izrastao u presudni politički čimbenik u jugoslavenskoj državi. Vladimir Bakarić zastupao je, npr., tezu da Peta zemaljska konferencija, u listopadu 1940., označuje tako uspješnu završnicu u razvojnoj liniji Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) da bi se zasigurno stavilo na dnevni red pitanje vlasti da nije došlo do sloma i okupacije jugoslavenske države. Primimo tu tezu kao zanimljivu za raspravu.

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske jest činjenica koja je veoma zaočupila i zabrinula rukovodstvo KPJ. Njezin je rukovoditelj Josip Broz Tito onu vrevu zagrebačkog građanstva 10. travnja i idućih dana na ulicama i posebno na Jelačićevu trgu doživljavao s najcrnjim dojmovima. Njegove riječi u proglasu CK KPJ, 15. travnja, upućene hrvatskom narodu, izazivat će kasnije različita tumačenja. On je pisao da je hrvatski narod spomenutih dana »bio očevdac nečuvene sramote«, te da će u njegovoj povijesti »najtamnija ljaga« biti »događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača«. U vezi s tim zagrebačkim događajima bit će dosta manipulacije u povijesnoj literaturi, tj. različitih i suprotstavljenih gledišta. Među njima se po svojoj političkoj tendenciji izdvaja ono koje je u dočeku njemačke vojske u Zagrebu, 10. travnja, vidjelo dokaz o proustaškoj nastojenosti hrvatskog naroda.

Tito je u osnivanju NDH vidio veliku opasnost i zapreku za daljnju djelatnost komunističkog pokreta, zaključujući da na području nove države neće biti pogodni uvjeti za pokretanje oružane borbe na koju se računalo. Smatrao je da će proglašenje NDH biti jedno vrijeme privlačna ideja i vizija za hrvatsko stanovništvo, te da se u njegovim redovima neće moći željenim tempom stvarati uvjeti za okupljanje i mobilizaciju za ostvarenje komunističkog projekta. Titova je procjena bila da je Srbija područje koje pruža mnogo veće mogućnosti za konkretnu ratnu djelatnost KPJ. Vjerovao je da će u njoj izbiti duboka kriza, jer je ona kažnjena od njemačkog okupatora, te da će razvoj događaja ići na ruku komunistima kao prevratničkoj snazi.

Meni je zanimljivo pitanje za raspravu koliko je ta Titova ocjena bila kvalitetna i realna. On je doista uspio pokrenuti u ljeto partizanski ustanički val u dijelu Srbije, ali će taj zamah relativno brzo biti suočen s putanjom naglog pada. Pokazalo se da će sve dublja politička kriza u Srbiji, na koju je računao Tito, ići zapravo u prvom redu drugima na ruku, a to je poglavito četnički pokret Draže Mihailovića. Srbiju će, naime, sve više zahvaćati proces pacifikacije koju je provodila njemačka okupacijska sila, a za što je bio sve zainteresiraniji i četnički pokret. U takvu razvojnu događaja partizanske su snage bile primorane na brzo napuštanje toga teritorija. Razvoj događaja pokazat će da je Tito uskoro,

iduće godine, odlučio vratiti se sa svojim snagama na zapad, tj. na novo područje, na kojemu će upravo Hrvatska uz Bosnu i Hercegovinu biti glavni stup partizanskog ratovanja. Taj Titov povratak bio je svakako rezultat spoznaje da nema perspektive vođenja partizanskog rata i pokreta u Srbiji. Tu njegovu spoznaju treba razumijevati i s obzirom na izražena gledišta u njegovoj najužoj okolini u proljeće 1942. u istočnoj Bosni, da će za vodstvo KPJ i partizanski pokret biti najbolje vratiti se u Srbiju. Tito je otklonio tu mogućnost bez nekog velikog kolebanja, što se može donekle objasniti i njegovim poznavanjem razvoja situacije u zapadnim krajevima, gdje su uvjeti za partizanski pokret postajali sve pogodniji. Rekao bih da je on pokazao sposobnost i vještinu da relativno brzo prevlada svoju zabludu od prije godinu dana, kada je perspektivu partizanskog pokreta vezao za Srbiju, računajući da će se ondje ojačati i učvrstiti takvo tlo s kojega će se moći partizanski pokret širiti dalje. Pokazalo se da je to svojevrstan promašaj, i da će u zapadnim područjima biti osjetno povoljnije okolnosti za jačanje i učvršćenje partizanskog pokreta, a u pogodno vrijeme odatle ga širiti prema istoku, tj. Srbiji. Ipak je Tito pokretanjem partizanske borbe u Srbiji dobio važan vojnički a i politički impuls za daljnji razvoj svoga pokreta. Možda je glavna značajka toga početka bila da su one partizanske jedinice koje je Tito stvarao u Srbiji i Crnoj Gori krenule s njim na veliki ratni put i na neki način i politički predstavljale svoj teritorij u partizanskom pokretu.

Neosporno je za Tita i rukovodstvo KPJ u nastaloj ratnoj situaciji bilo nedvojbeno da treba pokrenuti oružanu antifašističku borbu. Riječ je o šansi koju je trebalo iskoristiti da bi se ostvario glavni cilj. To dokazuju i sve akcije koje su se poduzimale od početka, predskazujući taj pravac djelatnosti. Nije bilo ni osobite dileme kada treba da počne ta oružana borba u širim razmjerima. Taj je trenutak povezan s predskazivanjem napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez. To je izrečeno u Zagrebu, na sredini travnja, u užem krugu rukovodstva KPJ.

Najuže povezano s tim momentom nameće se i pitanje oblika, modela pokretanja oružane, partizanske borbe. Polazeći od neke pojednostavnjene analize, možemo reći da se zapravo početak te borbe manifestira u Hrvatskoj, a i šire, u dva osnovna modela: 1. akcije koje pokreću komunisti i u njima imaju monopolni, rukovodeći položaj; 2. masovni, tzv. narodni ustanci, u kojima se pojavljuje više čimbenika zainteresiranih da utječu na daljnji razvoj događaja. Prvi oblik pojavljuje se ondje gdje je jasnija politička situacija s obzirom na položaj pripadnika KPJ-KPH i njihovu konfrontaciju s onima protiv kojih nastupaju, a to su ustaški režim i okupacijske sile. Reprezentativni primjer takva modela bio je, 22. lipnja, pothvat sisačkih komunista koji su napustili svoj grad i pristupili stvaranju partizanskog odreda, a to znači i jasno se opredijelili za oružanu antifašističku borbu u skladu s dotadašnjim smjernicama najvišega partijskog vodstva.

Drugi model pokretanja oružane partizanske borbe znatno je složeniji. Riječ je o izvanrednoj situaciji s kojom se suočava stanovništvo u pojedinom kraju i gdje se u njemu stvara raspoloženje pribjegavanja oružanom otporu. U Hrvatskoj je to 1941. poglavito došlo do izražaja u po-

jedinim područjima nastanjenim srpskim stanovništvom (Kordun, Lika, Banija, sjeverna Dalmacija), gdje nastaje raspoloženje u njemu protiv stvaranja NDH kao hrvatske države. Antihrvatska psihoza još se više povećavala ondje gdje je uslijedio teror ustaškog režima, koji je u pojedinim područjima i trenucima poprimao široke razmjere. U takvoj se situaciji pojavljuju pojedine političke snage i otimaju za vodstvo u uznemirenom stanovništvu. Komunisti su u takvim situacijama pokazali vidljivu dinamičnost i pokretljivost, jer su i u tim prigodama izvršavali konkretne smjernice s najvišeg vrha. Ali su se vidljivo zainteresirani pokazali i drugi čimbenici, u prvom redu četničke snage. Riječ je dakle o modelu koji nije onako čist kao prethodni. Kao primjer takva modela mogli bi se označiti događaji u Lici potkraj srpnja 1941. Ondje se kao jedan od čimbenika pojavljuju komunisti kao nositelji antifašističkog pokreta, ali i pripadnici drugih političkih tendencija koji se konfrontiraju ili dogovaraju s komunistima, u prvom redu zbog pitanja izbora protivnika protiv kojega se ustaje. Programski gledano, za komuniste u osnovi (uzimajući u obzir i pojedine drukčije primjere) nije bilo dileme da se oružana borba pokreće protiv okupacijskih sila i svih njihovih domaćih saveznika. Za pojedine druge pobunjeničke snage bilo je presudno pitanje da li se boriti i protiv okupacijskih snaga, u ovom slučaju u prvom redu protiv talijanskog okupatora. To je onaj moment koji će ukazivati na vidljivu heterogenost srpske ustaničke mase u spomenutim područjima. To će se posebno ispoljiti u shvaćanju da je ustaški režim glavni protivnik, a Talijani svojevrsni zaštitnici. Takav odnos prema ustaškom režimu potpuno će ponegdje eliminirati diferencijano i objektivno rasuđivanje o pravom stanju. Rezultat toga bio je da se u pojedinim situacijama borba protiv ustaškog režima pretvorila zapravo u obračun s hrvatskim stanovništvom, što je vodilo veoma tragičnim posljedicama. Od nasilja ustaničkih masa stradat će brojno nevino hrvatsko stanovništvo u spomenutim područjima. Opravdat će se to i kao odmazda za nasilja ustaškog režima nad srpskim stanovništvom. Utjecaju takva raspoloženja u nekim su područjima podlijegali i komunisti.

Za razumijevanje položaja KPJ-KPH 1941. godine svakako je važan odnos prema Kominterni i obratno. Polazim od konstatacije da rukovodstvo KPJ i Tito nijedan potez nisu poduzimali bez dodira i savjetovanja s vodstvom Kominterne. Bilo je to pitanje određene obveze i discipline. Očito je u Tita jačala spoznaja o potrebi oslobađanja od zagrljaja Kominterne, ali mislim da smo u svojim analizama toga pitanja pretjerivali u ocjenama stupnja neovisnosti koji je Tito postigao već do 1941. Možda je financijska nezavisnost bila zapravo jedini pokazatelj, nekih drugih zapravo i nema. Vodstvo Kominterne, obavljajući ujedno i funkciju instrumenta sovjetske državne politike, pokazivalo je izuzetan interes za sva iole važnija pitanja u politici KPJ. To najjasnije potvrđuju neprestana miješanja i intervencije pri pojedinim koracima i akcijama što su ih poduzimali Tito i vodstvo KPJ. U Kominterni npr. nije dobro dočekano sudjelovanje komunista u beogradskim demonstracijama 27. ožujka. Ocjena je bila da treba čuvati partijski kadar, ne istrčavati se, nego čekati svoj trenutak.

Intervencija iz Moskve svakako je najjasnije došla do izražaja u povodu napada Trećeg Reicha na SSSR, 22. lipnja. Iz Moskve je putem radio-

grama došlo jasno upozorenje rukovodstvu KPJ da je riječ o antifašističkoj borbi, a ne o pokretanju socijalističke revolucije.

Na što zapravo upućuje to upozorenje iz Moskve? Mislim da se u prvom redu odnosilo na dotadašnju ideološku obojenost politike vodstva KPJ koja je prijetila kao opasnost u naprijed istaknutom smislu. Naime, do 22. lipnja proglašila leci, smjernice KPJ bili su vidljivo obilježeni klasnom, socijalnom dimenzijom. Partijsko je vodstvo pokazivalo prvenstveni osjećaj da se obraća potlačenim društvenim slojevima — radničkoj klasi, seljaštvu, inteligenciji. Analiza tih dokumenata potvrđuje naum rukovodstva KPJ da se ide i u svojevrсну klasnu oslobodilačku borbu. Oprez u Moskvi bio je veoma osjetljiv i pravodoban. Trebalo je odlučno usmjeriti borbenu energiju jugoslavenskih komunista u pravcu antifašističke borbe i otpora. Važno je konstatirati da oko tog pitanja nije bilo nekog spora između vodstva KPJ i Kominterne. Tito je prihvatio taj kurs antifašističke borbe, jer se zapravo njime manifestirao i onaj zahtjev iz Moskve o potrebi razvijanja pokreta otpora i antifašističke borbe diljem svijeta u cilju pomoći borbi Sovjetskog Saveza protiv Hitlerove invazije. Prema tome, vodstvo Kominterne dalo je značajan doprinos definiranju programa i kursa pokreta otpora u Jugoslaviji, u pravcu vođenja antifašističke borbe na čelu s KPJ. Pitanje je kako bi se ta borba razvijala da je pokrenuta s klasnih pozicija.

Nije naodmet pri tome podsjetiti se i na neke činjenice koje predočuju kako se veoma brzo, tako reći preko noći, odigrala ta mutacija u političkoj liniji vodstva KPJ. Naime, iz Moskve je radiogram Kominterne upućen 22. lipnja. Primio ga je Josip Kopinić putem čije se radio-stanice u Zagrebu održavala veza s Moskvom. Do Tita je u Beogradu došao kurirskom vezom 26. ili 27. lipnja. Zbog toga onaj proglas što ga je Tito u ime CK KPJ napisao 22. lipnja nema u svom sadržaju još novi politički ton. Nakon toga Tito saziva Politički biro i osniva Glavni štab partizanskih snaga. Slijedi daljnji važan trenutak, Staljinov govor na moskovskoj radio-stanici, 3. srpnja. Pod dojmom toga govora, u kojemu Staljin spominje Churchilla i Roosevelta predskazujući buduću veliku antifašističku koaliciju, Tito saziva novu sjednicu Političkog biroa i donosi odluku o započinjanju partizanske borbe. To je sjednica 4. srpnja, koja je u dijelu literature bila posebno mistificirana kao izraz autohtonog promišljanja strategije KPJ u krugu njezina vodstva na čelu s Titom. On je zapravo na svoj način interpretirao smjernice iz Moskve i formulirao svoju koncepciju partizanskog rata.

Kada je riječ o položaju i ulozi KP Hrvatske u toku 1941., javlja se niz pitanja koja se mogu posmatrati na nekoliko razina. Izdvojio bih kao poseban i za istraživanje zanimljiv čvor pitanja koja se tiču odnosa rukovodstava KP Hrvatske i KPJ, odnosno Tita.

KPH je dočekala rat kao najbrojnija partijska organizacija u Jugoslaviji. Računa se da je KPJ u ljeto brojila oko 12 tisuća članova i oko 30 tisuća pripadnika komunističke omladine, a na KPH je od toga otpadalo oko 4 tisuće komunista i oko 10 tisuća pripadnika komunističke omladinske organizacije. Taj bi podatak, dakle, išao u prilog KPH u pogledu mogućnosti pokretanja partizanske borbe. Međutim, značajnija je činjenica da su se hrvatski komunisti i njima bliski antifašisti suočili s izuzetno



teškom i nepogodnom situacijom za poduzimanje navedenog pothvata. Riječ je o osnivanju NDH i njezina sustava vlasti i vojnih snaga, a uz sve vidljiviju prisutnost njemačke, talijanske i mađarske okupacijske sile. Dakle, vodstvo se KPH našlo suočeno s vjerojatno najnepogodnijom situacijom za ispunjenje namijenjene joj zadaće. Konstatirali smo da je zbog te situacije Tito prešao u Srbiju. O težini situacije svakako svjedoči i činjenica da je već u prvim mjesecima stradalo nekoliko stotina komunističara, među njima velik broj partijskih rukovoditelja. Stradavali su zahvaćeni općim terorom ustaškog režima, ili pak uslijed specijalne represije nad komunistima.

Međutim, ovdje je za mene u istraživačkom smislu najzanimljivije pitanje: kako to da su prema rukovodstvu KPH rukovodstvo KPJ i Tito zauzeli takav odnos koji je bio neprimjeren činjenici da se znalo u kakvu su se teškom položaju nalazili komunisti u Hrvatskoj?

Proglasi i neki drugi dokumenti vodstva KPH svjedoče da nije bilo nikakvih dvojbi oko ocjene ustaškog poretka i NDH i odnosa prema novom stanju. Program KPH osobito je dobio na jasnoći ciljeva kada je riječ o hrvatskom pitanju. U prvom ratnom proglašenju, oko sredine travnja, CK KPH je istakao da komunistički pokret pokreće i vodi borbu »za nezavisnost i ujedinjenje čitavog hrvatskog naroda«. Posebno se pri tome isticalo kako se ne smije dopustiti da se od Hrvatske »otkidaju najljepše pokrajine« — Dalmacija, Hrvatsko primorje, Međimurje i dio Slavonije (možda se mislilo na Baranju!), te da treba voditi borbu s ciljem »da se opet sjedine s nama naša istarska braća koja već 23 godine stenju pod ropškim jarmom talijanskog imperijalizma«.

Međutim, rukovodstvo KPH veoma se brzo suočilo i s jednom drugom izvanrednom situacijom, internog karaktera. To je bio pokušaj udara na rukovodstvo, koji je organizirao Josip Kopinič, voditelj Kominternine radio-stanice u Zagrebu. Promatrajući i ocjenjujući na osnovi najortodoksnijeg kominternovskog i boljševičkog kriterija događaje u Zagrebu neposredno nakon 22. lipnja, on je poduzeo akciju smjenjivanja CK KPH i na njegovo mjesto postavljanja zagrebačkog partijskog komiteta. Nije ovdje mjesto da se detaljnije govori o toj pojavi. Prvenstveno me zaočuplja pitanje koliko je Tito bio svjestan da je posrijedi izrazito Kopiničeva zavjera. Kopinič je, dakako, zatražio iz Moskve podršku (mandat) za svoj naum, a odatle je i stigla smjernica da se obavi ta smjena. Ono što je zanimljivo za ispitivanje jest činjenica da se Tito podredio tom zahtjevu Kominterne, a to se može zaključiti iz posljedica, tj. kazni za hrvatsko partijsko vodstvo, izrečenih i na osnovi prethodnog uvjerenja što je stečeno na osnovi Kopiničeve dojave i njegova prikazivanja događaja. Neuspjeh u vezi sa spašavanjem komunističara i antifašista zatočenih u ustaškom logoru u Kerestincu bio je zapravo prvo veliko i tragično iskustvo za rukovodstvo KPH i za hrvatske komuniste.

Analiza relevantnih dokumenata pokazuje da je u usporedbi s drugim zemaljskim partijskim vodstvima Titov odnos spram vodećega partijskog kruga u Hrvatskoj bio možda najkritičniji, najtvrdi. Kao što sam rekao, to je svakako zanimljivo a i važno istraživačko pitanje na koje će valjati dati potpuniji odgovor. Za raspravu ili pak za neko drugo razmatranje ostavljam pitanje koliko je u Tita bilo onoga ustaljenog sumnji-

čenja i skepse prema hrvatskom partijskom vodstvu, stvorenog još prije rata, kada je on izvanrednim potezima smjenjivao sastave CK KPH, jer se, između ostalog, bojao njegove neovisnije političke pozicije i utjecaja u prosudbi i rješavanju pojedinih temeljnih pitanja. Je li se to u određenoj mjeri ponavljalo i 1941.? Koliko se to zapravo odnosilo samo na pojedince? Svakako treba praviti određene razlike među njima s obzirom na shvaćanje pojedinih problema i pristup njihovu rješavanju, te na opseg vlastitoga političkog angažiranja u veoma teškim uvjetima ilegalnog rada. S obzirom na odluke koje je donosio, dade se nedvojbeno zaključiti da je CK KPH, tj. njegov Politički biro kao najuži vrh, djelovao kao homogeno rukovodeće tijelo, tj. da su se u ime ustrojstva komunističke organizacije i pozivanja na zajedničku odgovornost i jedinstvo zapravo potiskivale i gubile one posebnosti što su ih unosili pojedinci. U najvišem hrvatskom partijskom vrhu 1941. godine glavnu su riječ vodila trojica njegovih članova: Rade Končar, Andrija Hebrang i Vladimir Popović, koji je bio pridruženi član kao predstavnik središnjega partijskog vodstva. Oni su i činili Operativno rukovodstvo za Hrvatsku, tj. tijelo koje je usredotočilo tada glavnu moć i utjecaj u KPH. Ostali su bili u njihovoj sjeni, sa sporednim utjecajem, iako su neki od njih veoma mnogo učinili u partijskom radu na pojedinim područjima Hrvatske (Josip Kraš, Marko Orešković, Vladimir Bakarić, Dragutin Salić, Karlo Mrazović, Pavle Gregorić, Stipe Ugarković).

Svakako jedan od važnih razloga Titova odnosa prema hrvatskom partijskom vodstvu treba vidjeti u njegovoj procjeni da Hrvatska mora dobiti značajno, možda središnje, mjesto u antifašističkoj borbi na tlu bivše jugoslavenske države. To je za Tita moglo biti jamstvo da njegov pokret ima perspektivu. Koliko je on tada intimno predviđao da će partizanski pokret u Srbiji doživjeti slom, i da središte borbe treba prebaciti na drugo područje, teško je još utvrditi. U svakom slučaju Tito je činio nevjerojatno jak pritisak na vodstvo KPH da se što brže pokreće i širi partizanski pokret u Hrvatskoj. Bio je impresioniran onim što se u početku događalo u Srbiji i na osnovi toga inzistirao je da to istim tempom slijedi i Hrvatska. Kao da je zaboravio i nije bio svjestan okolnosti zbog kojih je napustio Hrvatsku i prepreka s kojima se suočilo rukovodstvo KPH. Kada je pak riječ o stvaranju političke osnove partizanskoga antifašističkog pokreta u Hrvatskoj, bilo je, dakako, presudno pitanje uključivanja hrvatskog stanovništva. O tome nije bilo spora između vodstva KPH i Tita. Pitanje privlačenja članstva HSS-a nametnulo se kao temeljno. Na tom pravcu razvijanja partizanske borbe poduzet će se od početka veoma značajne akcije, od mogućnosti privlačenja Mačeka i pojedinih prvaka do raznih oblika uvlačenja bivših članova u pokret otpora. Na tom pravcu prepoznavat će se represivni kurs središnjega partijskog vodstva i Tita. U nizu situacija, gdje će hrvatski partijski kadrovi provoditi taj kurs, doći će do neželjenih, često tragičnih posljedica. Na hrvatskoj strani sve je više jačala spoznaja o prijeko potrebnoj postupnosti u pokretanju partizanske borbe zbog poznatih okolnosti. Može li se u tome prepoznavati i svojevrstan nevidljivi otpor? Edvard Kardelj izrekao je npr. početkom kolovoza ocjenu da je »davno već bilo moguće dići neke pokrajine u Hrvatskoj u oružanu borbu«, ali da je s hrvatske strane odgovoreno kako »još nije vrijeme za široku oružanu borbu«. Je

li Kardeljeva ocjena imala ikakva realnog temelja? Ubrzo će se pokazati da je odgovor koji je dobio na svoju izjavu imao punu težinu. Prvi dalmatinski partizanski odredi stradali su u prvom redu zbog nerealne brzine njihova osnivanja i upućivanja na područja o kojima je bilo nedovoljno obavijesti. Ili, npr., Vladimir Popović potkraj studenoga konstatira: »Svi naši dosadašnji naponi da pokrenemo u oružanu borbu Hrvatsko zagorje ostali su bez uspjeha«, iako se u toj težnji čak »išlo do provociranja sukoba između hrvatskog seljaka i ustaša«. Dakle, jedno područje nadomak Zagreba već je trebalo plantjeti u partizanskoj borbi. Takva ocjena, kao i ona Kardeljeva, u najmanju ruku očituju slabo poznavanje prave političke situacije i posebnosti u pojedinim hrvatskim pokrajinama. Generalizatorski pristup mogao je samo voditi neželjenim posljedicama, a njih je doista bilo i odviše.

Neosporno je da je hrvatsko komunističko vodstvo već i u toku ljeta jasno spoznalo kolika se opasnost krije u pojavi tzv. »lijevog skretanja« u redovima partizanskog pokreta. Ono je to jasno dalo do znanja na kraju rujna u posebnoj okružnici, koja se raspačavala na terenu. To je svakako jedan od temeljnih dokumenata KPH u 1941. godini i uopće u toku rata. U njemu se polazi od konstatacije da »mnogi komiteti, organizacije i članovi« još »nisu shvatili široki antifašistički karakter borbe u sadašnjoj fazi, nego su se orijentirali na proletersku revoluciju i neposredno zauzimanje vlasti od strane proletarijata«. Te se pojave posebno uočavaju na području Like i Korduna. Upozoreno je na značenje sudjelovanja hrvatskog stanovništva u partizanskom pokretu kao bitnog uvjeta njegova jačanja i širenja. Istaknuto je da »u partizanske odrede treba uvlačiti hrvatske radnike, seljake i građane, vojne obveznike, koji se ne odazivaju pozivima u vojsku, vojne bjegunce itd.«. Bio je to i bitan preduvjet suzbijanja jedne druge velike opasnosti koja je zaprijetila slabljenjem i rastakanjem partizanskog pokreta u Hrvatskoj. Riječ je o pojavi posebna raspoloženja samodovoljnosti koje je počelo zahvaćati ona mala partizanska područja u srpskim krajevima. To je raspoloženje u srpskim ustaničkim masama nosilo svakako i određeni biljeg zazora prema hrvatskom stanovništvu, iskazujući prema njemu sumnjičavost i priklanjajući se paroli o podršci i lojalnosti Hrvata ustaškom režimu. Vidljiva potvrda te pojave jest i činjenica da su komunistički rukovoditelji hrvatske i muslimanske narodnosti, koji su iz gradova dolazili na ustanička srpska područja, primani sumnjičavo, tj. bili primorani da kriju svoj nacionalni identitet i predstavljaju se kao Srbi. Spomenuta je pojava bila i nedvojbena pokazatelj da je proces diferencijacije srpskih ustaničkih masa tek čekao svoju etapu zaoštavanja, što će uslijediti od proljeća 1942.

Ako bih rezimirao izložene ocjene i teze u vezi s utvrđivanjem pozicija i držanja naprijed istaknutih glavnih političkih čimbenika na tlu Hrvatske i mogućnosti ostvarivanja njihovih projekata, mogao bih zaključiti ovo:

1. S proglašenjem NDH i njezinim stvaranjem vodstvo ustaškog pokreta nije postiglo ni izdaleka svoj ideal. Naprotiv, ono se u nizu pitanja podredilo zahtjevima Berlina i Rima. Politika režima prema pojedinim nehrvatskim nacijama, u prvom redu Srbima i Židovima, već se 1941. dokraja kompromitirala. Takvim rezultatima svoje politike ustaško je vodstvo pridonijelo stvaranju veoma poticajne situacije u Hrvatskoj za na-

stupanje protivničkih čimbenika, u prvom redu komunističkog i četničkog pokreta. Već u toku 1941. osjetit će se znaci kasnijih sve većih potresa u pojedinim ustanovama NDH — osobito u domobranstvu i pojedinim upravnim institucijama i organima — u kojima će sve razornije djelovati snage u korist partizanskog pokreta ili pak HSS.

2. Komunistički se pokret jasno odredio i politički i vojnički prema okupacijskim silama i ustaškom režimu. Njegov se projekt očitovao prilično otvoreno i široko, te je u opredjeljivanju za borbu protiv fašizma bio privlačan za sve brojnije sudionike i pristaše bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku i političku pripadnost. Po tome je on sebi prisvojio i ulogu glavnog predvodnika antifašističke borbe. Međutim, u svojoj strukturi suočio se i s pojedinim kočničkim snagama, pri čemu se morao obračunavati upravo na pitanju opredijeljenosti, a što je Tito formulirao u zahtjevu: »za ili protiv okupatora«. Ono što će partizanski pokret i u Hrvatskoj obilježavati kao sve nazočnijeg čimbenika na povijesnoj sceni, jest njegova težnja da stvara svoju vojnu silu. Na čelu tih snaga, od listopada nalazi se Glavni štab partizanskih odreda. Osim u vojničkom, bio je to važan pokazatelj i u političkom smislu. Naime, i to je bio jedan od elemenata koji je predskazivao potvrdu političkog programa KPJ-KPH u vezi s vizijom buduće Jugoslavije. Iako je, naime, vodstvo KPJ i partizanskog pokreta bilo još veoma udaljeno od jasnijega i konkretnijeg spoznavanja vizije buduće jugoslavenske države, tj. budućeg rješenja međunacionalnih odnosa, osnivanje Glavnog štaba ipak je bilo pokazatelj projekta federacije. Glavni štab bio je, dakako, podređen Vrhovnom štabu i glavnom zapovjedniku Titu, ali se u njegovoj osobnosti ipak iskazivao i određeni nacionalni projekt. Prema tome, na čin osnivanja Glavnog štaba Hrvatske treba gledati i kao na jedan od prvih značajnijih pokazatelja ostvarivanja još nedefiniranog i maglovitoga komunističkog projekta rješavanja nacionalnog pitanja u pravcu stvaranja nove jugoslavenske države kao federacije.

3. Hrvatska seljačka stranka, kao dotad najmasovnija politička stranka i pokret u hrvatskom narodu, doživljavala je odmah od početka rata vidljiv proces raslojavanja. Tom je procesu 1941. godine biljeg davalo i antifašističko raspoloženje članstva stranke. To će se manifestirati u raznim oblicima. HSS će se sve više iskazivati kao jedan od nositelja hrvatskog antifašizma.

4. Četnički pokret na području Hrvatske obilježava od jeseni 1941. težnja za što boljom vojnom a i političkom organizacijom. On se deklarira kao organski dio Mihailovićeve pokreta, a to znači da je vezan na politiku emigrantske izbjegličke vlade. Međutim, suprotna taktika u držanju četnika iskazat će se osobito u Hrvatskoj. Riječ je o tome da su četničke snage u sjevernoj Dalmaciji, gdje su i bile koncentrirane, s političkim centrom u Splitu, svoju sudbinu potpuno vezale za talijansku okupacijsku vojnu silu. Četnici postaju instrument u različitim akcijama i pokušajima talijanskih vojnih zapovjednika da pacificiraju svoje okupacijsko područje. Budući da se partizanski pokret sve više spoznavao kao zajednički protivnik, dolazit će i do dodira s organima i predstavnicima NDH radi uspostavljanja određene suradnje. Unatoč tome, četnici će svoju djelatnost posebno ispoljiti u provođenju krvavog terora nad hrvatskim stanovništvom.

Na kraju bih upozorio na još jednu posebnu pojavu kada je riječ o zanimanju za 1941. godinu u Hrvatskoj. To su falsificirana tumačenja pojedinih zbivanja i problema, koja se pojavljuju u povijesnoj literaturi. Na-prosto je nevjerovatno koliko je nagona kod pojedinih autora da bez imalo susprezanja proizvoljno, tj. izmišljajući, prikazuju neke događaje, tako da se njihovi pokušaji veoma lako otkrivaju kao prozirni falsifikati. Tumačenja tih autora nisu nam prezentirala nijedan mjerodavni izvor s ciljem da pridonese potpunijem objašnjavanju nekih pitanja. Međutim, ti falsifikati nisu nastali pukim slučajem, nego imaju svoj cilj. Glavni je da se zbivanjima u Hrvatskoj dade poseban biljeg, kako bi se čitateljima sugerirale i posebne spoznaje. To se već ogleda u samom pristupu. U prvom redu riječ je o vidljivom nedostatku interesa za izdiferencirano promatranje pojedinih povijesnih zbivanja i pojava. Po mnogo čemu pristupa im se kao homogenim pojavama. Takav pristup, naime, ne uočava ni veoma značajne i bitne razlike između pojedinih glavnih političkih čimbenika, o kojima je bilo riječi. Nasuprot tome, svrha je da se upozorava na istovjetnosti njihovih interesa i ciljeva. Ide se do pravog apsurdna pa se poistovjećuju ciljevi vodstva ustaškog pokreta, HSS-a i KPH. Kada je riječ o vanjskim čimbenicima koji utječu na takav smjer razvoja, u prvom se redu upire prstom na vodstvo Kominterne i Vatikan. Dakle, nastoji se sugerirati bliskost interesa i ciljeva svih tih čimbenika. Namjera je, dakako, veoma prozirna: poduprijeti tezu o genocidnosti hrvatske nacije i, usko u vezi s tim, osnažiti srpski mit o velikim stradanjima Srba u drugom svjetskom ratu.

Da bi se takav naum »dokazao«, potrebni su falsifikati. Ne bih ovom prigodom konkretnije govorio o tome, ali bih ipak ukazao na neke primjere koji su svakako reprezentativniji kada je riječ o pribjegavanju falsifikatima. Zbog toga moram spomenuti Vladimira Dedijera, koji je zapravo najviše i pridonio takvu smjeru falsifikatorske interpretacije i utjecao na pojedince da mu se pridruže. Time je istodobno obavljao radotu suprotnu svom istraživanju i prikupljanju građe za Titovu biografiju, kada se upoznao i s temeljnim zbivanjima i problemima najnovije povijesti. Unatoč čestom pozivanju na to da je veliki zagovornik tzv. »kritičke historiografije«, olako je prihvaćao i onu povijesnu faktografiju koja nije imala izvorne utemeljenosti i pribjegavao različitim tumačenjima na osnovi nje. Izdvojio bih ovom prigodom tri primjera Dedijerova falsificiranja nekih događaja iz 1941. Ti su primjeri vezani uz ime Andrije Hebranga, koji je 1941. godine bio član Političkog biroa CK KPH, nalazio se na čelu Vojnog komiteta za Hrvatsku i zatim bio član Operativnog rukovodstva za Hrvatsku. S obzirom na te funkcije, a i na svoju dinamičnu prirodu, Hebrang je možda od svih hrvatskih komunističkih rukovoditelja bio najdjelatniji 1941. godine. Zašto je izabran baš Hebrang? Poznato je da je on od početka 1943. do listopada 1944. bio sekretar CK KPH. Njegov se odlazak tumačio kao određeni politički pad, jer ga je Tito smijenio zbog razilaženja oko nekih pitanja vođenja partizanskog pokreta u Hrvatskoj, o čemu ovom prigodom ne možemo detaljnije govoriti. Hebrang je god. 1948. teško optužen da je na ustaškoj robiji 1942. sklopio s ustaškim vodstvom sporazum o suradnji. Odlučno je odbio sve optužbe, koje su mu se, dakako, mogle dokazivati samo falsifikatima. Zbog toga je bio umoren. Njegova je ličnost mogla postati veoma pogodna za pojedince

koji su lešinarski tragali za dokazima o njegovoj izdaji, o njegovu ekstremnom nacionalizmu. Falsifikatorska kampanja krenula je u takvoj bujici da se došlo i do 1941.

Prvi primjer. Citiram Dedijera:

»Prema nekim izvorima, Andrija Hebrang i još jedna ličnost iz KP Hrvatske sklopili su 17. aprila 1941. godine sporazum o stvaranju samostalne KPH, izvan okvira KPJ. Hebrang i ova ličnost dali su obavezu da nova KPH neće voditi nikakvu političku ili vojnu akciju protiv NDH, a ustaški lideri Mile Budak i Mladen Lorković potvrdili su da će nova KPH dobiti pravo slobodnog delovanja. Pavelić je nekoliko dana kasnije svojim potpisom potvrdio punu važnost ovog sporazuma.

Poslednji direktor UNS-a (Ustaške nadzorne službe) Drago Jilek poneo je iz Zagreba 1945. godine i ovaj dokument. Naši organi kidnapovali su Jileka u Italiji zajedno sa tzv. 'Jilekovom torbicom' u kojoj su se nalazili i ovi dokumenti.«

Prema Dedijeru, postoje, dakle, za tu njegovu apsurdnu tvrdnju i odgovarajući dokumenti. Činjenica je, međutim, da ih ni on ni bilo tko drugi nije nikada objavio. Dedijer bi to zasigurno uradio da je imao izvore na koje se poziva, jer je u posljednje vrijeme samo to uglavnom i radio. Taj falsifikat ima zapravo sličnu žalosnu sudbinu kao i falsifikat što ga je napravio Hebrangov istražitelj Mile Milatović. Da podsjetim, u Milatovićevoj radionici nastao je falsificirani dokument, datiran 29. lipnja 1942. Prema tom je falsifikatu rukovoditelj UNS-a Eugen Dido Kvaternik izvijestio A. Pavelića da je Hebrang spreman na suradnju. Dido Kvaternik navodi: »Svoju iskrenost i lojalnost i spremnost za suradnju pored važnih istražnih podataka, dokazuje Hebrang i posebnom izjavom u kojoj razlaže plan rasturanja KP u NDH.«

Navodim ovo i zbog toga da upozorim na očitu kontradiktornost između Dedijerova i Milatovićeve falsifikata, iako su oba nastala s istom nakanom. Dedijer govori o uspostavi Hebrangove suradnje s ustaškim vodstvom već u travnju 1941. Milatović to smješta tek u ljeto 1942. Prema tome, ti falsifikati privlače pažnju upravo po tome što uspješno poništavaju jedan drugi. Dedijer se poziva na Jileka. Međutim, sve o Jileku i od njega nalazi se pohranjeno u »Dosijeju Hebrang« u Arhivu Hrvatske. Ondje nema ni traga onome o čemu govori Dedijer.

Drugi primjer. Citiram Dedijera:

»Ima dosta istorijskih indicija da je A. Hebrang, u duhu ovog sporazuma, kočio ustanak u svim krajevima Hrvatske, pre svega u okolini Siska, gde su Capo Janić i Marijan Cvetković s grupom radnika otišli u šumu još 22. juna 1941. i time poneli slavu proletarijata Hrvatske i KP Hrvatske, nasuprot stavu Andrije Hebranga.

Ima dosta dokumenata iz Slavonije o Hebrangovom kočenju ustanka u tim krajevima i njegovim naredenjima da se svi kadrovi iz partizanskih redova imaju smesta vratiti na partijski rad u gradove. Tom prilikom su pohapšeni mnogi vodeći komunisti.«

Što da se kaže za te Dedijerove apsurdne tvrdnje? Dovoljno je konstatirati da je Marijan Cvetković javno otklonio prvu Dedijerovu tvrdnju. A što se tiče Slavonije, činjenica je da je o tom području Hrvatske u razdoblju rata napisana opsežna povijesna literatura i da se nigdje ne

govori o onom o čemu govori Dedijer. Prije nekog vremena obranjena je i doktorska disertacija o politici KPH i partizanskom pokretu u Slavoniji 1941.—1943., koja se temelji na bogatoj izvornoj osnovi, ali u njoj ni riječi o tome.

Treći primjer. Ponovo citiram Dedijera:

»Član CK KP Hrvatske i CK KPJ drug Vicko Krstulović dao mi je pismenu izjavu da je na sednici CK KPH, na dan 13. jula 1941. godine, Andrija Hebrang izjavio da je stvaranje NDH ostvarenje 'vekovnog sna hrvatskog naroda'. Još jedna partijska ličnost, koja je prisustvovala tome sastanku, dala mi je izjavu slične sadržine.«

Ovdje je Dedijera lako demantirati. Krstulović uopće nije bio prisutan na spomenutoj sjednici, pa je prema tome mogao takvo nešto samo izmisliti. A zašto se izmišljalo rekao sam naprijed dovoljno.

Ima još podosta tumačenja o događajima i problemima u Hrvatskoj 1941. godine, koja se zasnivaju na falsifikatima. To je samo dokaz koliko je ta godina privlačna i važna za brojne i različite konstrukcije, koje u prvom redu imaju određenu tendenciju izvan traganja za povijesnom istinom.

Nasuprot tome, treba doista ustvrditi da je godina 1941. u Hrvatskoj po mnogo čemu veoma zanimljiva povijesna tema. Uočavanje i objašnjavanje pojedinih zbivanja, pojava i problema u toj godini svakako će pridonijeti produbljenijem razumijevanju nekih povijesnih procesa dugog trajanja, i s obzirom na prethodna razdoblja i u odnosu na ona što su slijedila. Po svemu tome, unatoč dosadašnjim opsežnim istraživanjima i postignutim rezultatima, ta se godina zapravo otkriva kao veliko, umnogome još neorano, polje istraživačkog rada.

## LJUBO BOBAN

Kad smo dogovarali ovu raspravu, rekli smo da bi u prvom redu trebalo govoriti o onome što je specifično, što je posebno za Hrvatsku 1941. godine, po čemu ona ima neke svoje naznake koje je razlikuju od ostalih područja.

Mi smo inače često inzistirali na različitostima, na specifičnostima, što se ponekad shvaćalo kao »natezanje« da se po svaku cijenu govori o specifičnostima. Međutim, želim na jednom primjeru, na jednom problemu koji je na neki način jedan od centralnih problema strategije i taktike revolucionarnog pokreta u to vrijeme, ukazati na neka obilježja u Hrvatskoj koja zaista daju razloga da se govori o specifičnim prilikama i specifičnom ponašanju na ovim prostorima.

Već je Jelić govorio o razvoju strategije i taktike revolucionarnog pokreta nakon izbijanja rata, u čemu postoji nekoliko etapa. U prvoj se etapi, do napada na Sovjetski Savez, kao što je poznato, inzistiralo na oslobodilačkoj borbi, ali s jakom klasnom intonacijom, u tome smislu da će radnička klasa i seljaštvo osloboditi zemlju, te da će oslobođenje zemlje donijeti i rješenje socijalnih pitanja. Dakle, jasno se identificiraju oni socijalni slojevi koji treba da budu nosioci oslobodilačke borbe. Rekli bismo da je socijalna osnovica oslobodilačke borbe bila sužena.

Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez direktiva Kominterne ublažila je klasnu notu i u središte je stavljena općenarodna oslobodilačka borba. To je, dakle, podrazumijevalo i proširenje socijalne osnovice političke platforme oslobodilačke borbe.

Potkraj 1941. godine, kao što je poznato, politička platforma oslobodilačkog pokreta ponovo se korigira, točnije, vraća se na etapu kada je više dominirala klasna orijentacija, onako kako je to bilo do napada na Sovjetski Savez. Rekli bismo da se reducira općenarodna nacionalnooslobodilačka borba. Za takvu, dosta uočljivu, modifikaciju platforme narodnooslobodilačke borbe postoji više razloga. Oni su uvjetovani međunarodnim vojno-političkim razlozima, prije svega razvojem prilika na Istočnoj fronti, gdje dolazi do zastoja njemačke ofenzive pod Moskvom. Još prije u redovima Komunističke partije Jugoslavije, pa i šire, vjerovalo se da će rat na Istoku brzo završiti, da je povlačenje sovjetske armije samo taktički potez s ciljem da se neprijatelj uvuče duboko u sovjetski prostor i tu uništi. I kad je došlo do zastoja njemačke ofenzive pod Moskvom, smatralo se da je nastala prekretnica, da se bliži kraj rata i da treba ići u narednu etapu, etapu ostvarivanja poslijeratnih revolucionarnih ciljeva. To je, dakle, rezultat globalne procjene svjetske vojno-političke situacije.

S druge strane, nakon okupacije zemlje, naročito od početka oružane borbe, dolazi do političke diferencijacije u Jugoslaviji, ne samo do idejno-političke nego i oružane konfrontacije, izravne konfrontacije narodnooslobodilačkog pokreta i četničkih snaga, a time i do »vruće« konfrontacije s jugoslavenskom izbjegličkom vladom, koja je stajala iza četničkog pokreta. Općenito, dakle, dolazi do izravne konfrontacije narodnooslobodilačkog pokreta i prijeratnoga građanskog sustava.

Ta konfrontacija, a i u kontekstu spomenute međunarodne vojno-političke situacije, uvjetovala je modifikaciju političke platforme narodnooslobodilačkog pokreta i vraćanje, kako je rečeno, na prvu etapu, kada su izrazitiji klasni motivi i ciljevi. S tako modificiranom platformom ide se na teren, u konfrontaciju s protivnicima revolucionarnog pokreta. S tim je u svezi i osnivanje proleterskih brigada, koje već po svome nazivu ukazuju na revolucionarne ciljeve.

Iz jedne takve globalne procjene izvlače se i operativni zadaci, ide se na fazu tzv. revolucionarne odmazde, revolucionarne represije, ne samo prema aktualnim protivnicima nego i budućim protivnicima, ne samo onima koji su, na razne načine, kooperirali s okupacijskim vlastima, nego i onima koji će se u planiranim uvjetima poslijeratne revolucionarne transformacije pojaviti kao protivnici, na klasnoj osnovi. Ta revolucionarna odmazda poprima prilično široke razmjere, naročito u istočnim i u središnjim dijelovima Jugoslavije. To je pitanje inače u literaturi obrađivano. Imam tu prije svega na umu radove Rasima Hurema.

Karakteristično je da Rasim Hurem u svojoj knjizi o toj problematici zahvaća, u različitom opsegu, cijelu Jugoslaviju, ali bježi od Hrvatske. U toj knjizi Hrvatske kao da nema. Mislim da se to može objasniti time što se razvoj prilika u Hrvatskoj u toj etapi ne poklapa s općom slikom karakterističnom za veći dio Jugoslavije, ali autor to izričito ne kaže, nego preko Hrvatske prelazi.



Što je to u čemu se prilike u Hrvatskoj razlikuju od onih u drugim dijelovima Jugoslavije, naročito istočnim i središnjim? Prije svega, tu nema oružane konfrontacije partizanskog i četničkog pokreta, kao što je slučaj u drugim dijelovima. Drugo, nema tu onog opsega revolucionarne odmazde kao drugdje. Ponekad se postavlja pitanje tko je za to zaslužan. Mislim da su za to zaslužne prilike u kojima se sve to događa. U Srbiji se četnički pokret konstituira kao glavni eksponent, zaštitnik starog poretka, pa tako i kao glavni protivnik narodnooslobodilačkog pokreta. U Hrvatskoj se kao glavni eksponent prijeratnog društva vidi Hrvatska seljačka stranka. U tom smislu što su ta dva spomenuta faktora predstavnici starog društva, među njima postoji određena sličnost položaja. Hrvatska seljačka stranka, međutim, za razliku od četničkog pokreta, nije se eksponirala kao izravan oružani protivnik oslobodilačkog pokreta pod vodstvom KPJ. Pa i njezina politička konfrontacija s tim pokretom ima određene specifičnosti u usporedbi sa četničkim pokretom. Hrvatska seljačka stranka drži se na udaljenosti od okupacijske vlasti i ustaške države. Četnici u ostalim dijelovima Jugoslavije izravno surađuju s okupatorima, a u Srbiji i s Nedićevom vlašću. Zbog svega toga u Hrvatskoj nema onakve revolucionarne odmazde kakvu susrećemo u drugim dijelovima Jugoslavije.

Četništvo u Hrvatskoj u prvo se vrijeme ponaša drukčije nego u Srbiji. Sve do prvih mjeseci 1942. godine među srpskim ustanicima politička je konstelacija dosta nedefinirana, ali još nema izravne oružane konfrontacije. Ona će nastati tek u proljeće 1942. godine. Zato ni na ovom sektoru nema revolucionarne odmazde u Hrvatskoj.

Usljed spomenute promjene taktike oslobodilačkog pokreta prema građanskim snagama, i prateće revolucionarne odmazde, došlo je do krize ustaničkog pokreta, do nove diferencijacije, do splasnuća ustaničkog vala. Centralni komitet KPJ izvukao je iz toga pouke, napuštao je tu taktiku prema građanskim snagama već u ožujku i travnju 1942. godine i vraća se, u stanovitom smislu, na drugu etapu, etapu široke nacionalnooslobodilačke platforme. Razblažuje se odnos prema snagama kontrarevolucije i želi ih se privući narodnooslobodilačkog pokretu.

Kada se linija prema klasnim protivnicima u istočnim i središnjim dijelovima Jugoslavije ublaživala, u Hrvatskoj se ona počinje zaoštravati, ali prije svega prema četnicima, s kojima se ide u oružanu konfrontaciju. Hrvatska seljačka stranka nije davala povoda za takav oblik konfrontacije.

Na opisanom primjeru modificiranja taktike narodnooslobodilačkog pokreta želio sam pokazati da imamo razloga govoriti o specifičnostima u Hrvatskoj, da to nisu uvijek samo takozvane specifičnosti, nego su one i u realitetu postojale.

Spomenuo bih sada problem Banovine Hrvatske i odnosa snaga koje su izvele vojni prevrat 27. ožujka 1941. godine. Postoje mišljenja da vojni prevrat nije izveden zbog Trojnog pakta, nego zbog Banovine Hrvatske. Poznato je da su one snage koje su izvele pučistički prevrat bile odlučno i radikalno neraspoložene prema položaju Banovine Hrvatske. No, tada nije bio trenutak da idu u konfrontaciju s Banovinom. Primarna je bila vanjskopolitička situacija. Trebalo je pridobiti Hrvate za kooperaciju

pred vanjskim prijateljima. Zato se status Banovine Hrvatske nije dirao. Štoviše, njezine su nadležnosti bile proširene. Kasnije, u emigraciji, srbijski dio izbjegličke vlade odbijao je dati garancije da će se poslije rata poštivati status Banovine Hrvatske.

Još je jedna teza u opticaju, možda više kolokvijalno nego u literaturi. Kaže se: Dobro bi bilo da je Maček 1941. godine preuzeo vlast u Hrvatskoj. Tada bi se mnoge stvari drukčije razvijale. Na to se zatim nadovezuju različite pretpostavke, različite teze.

Što bi moglo značiti Mačekovo preuzimanje vlasti? Znamo da je ta mogućnost bila posve realna, jer su Nijemci bili zainteresirani da Maček preuzme vlast, upravo su oni to nudili. Gotovo bi se moglo reći da je Maček bio na rubu da o tome razmišlja. Prema tome, nije to bila hipotetička, nego i realna mogućnost. Kakve bi to posljedice moglo imati? Treba vidjeti kako je tada u svijetu, u javnom mnijenju i u službenim krugovima, odjeknula uspostava Nezavisne Države Hrvatske, kako je primljena činjenica da se Hrvatska našla u društvu fašističkih zemalja, da je npr. Sjedinjenim Američkim Državama objavila rat. Moglo se reći da to nije hrvatski narod, da je to samo manja skupina kolaboracionista, itd. Teško bi se moglo tvrditi da Hrvatska pod Mačkovim vodstvom ne bi morala učiniti to isto, da ne bi morala biti u službi okupacijske politike, sa svim posljedicama. A tada se ne bi moglo govoriti da to nije hrvatski narod, jer, zna se da se tada, pa i u svjetskoj javnosti, Hrvatska seljačka stranka gotovo izjednačivala s hrvatskim narodom. Drukčija bi, dakle, stvar bila ako bi se kolaboracionistička hrvatska država našla pod upravom stranke koja se poistovjećivala s hrvatskim narodom, nego u slučaju kad se našla pod upravom jedne skupine za koju se znalo da nema šireg upliva u narodu.

Jedan od argumenata za tezu kako bi bilo bolje da je Maček preuzeo vlast jest i ovaj: Da nije bilo ustaša, ustaške vlasti, ne bi bilo progona Srba, pa ne bi bilo ni partizana, a onda ni poslijeratnog komunističkog režima. Mislim da je ta teza veoma problematična. Jer, kao što je poznato, u Sloveniji nije bilo ustaša, nije bilo Srba, a Slovenci su išli u partizane. U Francuskoj nije bilo Srba, a brojni su francuski ljevičari sudjelovali u pokretu otpora. Zato je spomenuta teza, ponavljam, artifičijelna. Uostalom, zar nema razloga postaviti pitanje: Koliko bi Maček bio kadar da se odupre pritisku desnih snaga u Hrvatskoj i zahtjevima okupacijskih vlasti?

Ono što je za mene u ovome pitanju najbitnije jest ishod rata. Ne možemo prijeći preko činjenice, bez obzira na to kako se tko odnosio prema narodnooslobodilačkom pokretu, da je on uspostavio zaštitni zid za hrvatski narod i hrvatsku državu prema velikosrpskom monarhističko-četničkom pritisku. Da nije bilo narodnooslobodilačkog pokreta, tko bi to napravio? Teško bi to mogao napraviti Maček s hipotekom kooperacije s okupatorom.

Prema tome, kao vrlo mogući rezultat rata bila bi obnova velikosrpskog hegemonizma, sa četničkim modelom organizacije države, s katastrofalnim posljedicama po Hrvate, pod izgovorom njihove kolektivne krivnje. Dakle, tezu kako bi bilo bolje da je Maček preuzeo vlast nisam spreman previše skupo platiti.

## VLADIMIR ĐURO DEGAN

Nisam povjesničar po obrazovanju, a ni po vokaciji, iako ima pravnik koji su vrsni historičari. Ovdje želim kao međunarodni pravnik, s aspekta pravila općeg međunarodnog prava kakva su bila na snazi u doba i nakon drugoga svjetskog rata, razmotriti neka zbivanja u nas. Neki ih žele pretvoriti u nove mitove. To je po mojemu mišljenju vrlo štetno za budućnost Hrvatske i za suživot svih etničkih zajednica na hrvatskom prostoru.

Prije toga neka mi bude dopuštena mala digresija. Stanujem u Rijeci, i ponekad pratim na talijanskom Trećem TV programu izvrsne povijesne emisije s mnogo autentičnoga filmskog materijala. Sjećam se jedne takve emisije o talijanskoj agresiji na Abesiniju 1935. i 1936. godine, gdje se moglo vidjeti — a komentatori su biti talijanski povjesničari — da je talijanska vojska očito upotrijebila bojne otrove. To je bilo teško kršenje Ženevskog protokola iz 1925. o zabrani upotrebe u ratu zagušljivih, otrovnih ili sličnih plinova i bakterioloških sredstava, dakle ratni zločin. Mene je ugodno iznenadila činjenica da se današnja generacija talijanskih povjesničara nimalo ne identificira s fašizmom, niti se osjeća krivom za njegove zločine. Ona je kadra sve te dijelove svoje povijesti veoma kritički prosuđivati.

Kod nas toga nedostaje. U nas su talijanski okupatori vjerojatno posredno krivi za ratne strahote i više nego njemački. Naoružavali su za vrijeme rata ustaše, a još više četnike, i poticali ih na uzajamne pokolje u kojima je pretežito stradavalo civilno stanovništvo. To im je dobro dolazilo u zločinačkoj nakani da se ljudi na ovome prostoru uzajamno istrijebe i da za njih stvaraju prazan prostor. A danas u našoj publicistici, a često i među historičarima po struci, imamo uzajamne optužbe za kolektivnu krivnju za te zločine čitavih naroda, pa i njihovih kasnijih generacija. Pri tome se faktor krivnje okupatora, posebno talijanskog, gotovo potpuno isključuje. I tako dolazi do stravičnog manipuliranja brojkama, umjesto da se svakoj žrtvi rata, svakom djetetu, majci s djetetom i starijoj osobi, za koje je sigurno da ne snose nikakvu osobnu krivnju, oda počast.

Danas se na drugoj strani nastoji stvoriti i novi mit o Desetom travnju kao o danu prve hrvatske državnosti. Na Trgu bana Jelačića netko mi je dao letak Hrvatskog državotvornog pokreta, i ovdje ću citirati neke navode iz njegova teksta, jer mi se čine reprezentativnima za taj način razmišljanja. Između ostalog navodi se da su:

»[...] kao neizbrisiv dio te naše povijesti [...] i događaji što ih danas označavamo pod imenom Deseti travnja. Stoga je važno da taj datum, kao dan hrvatske državnosti, kad je cijeli hrvatski narod jednodušno i jednoglasno izrazio svoju želju da hoće biti slobodan i samostalan u svojoj vlastitoj državi, ispravno shvatimo u njegovim povijesnim dimenzijama, ali u smislu njegove povezanosti s našom sadašnjosti i budućnošću [...] Stoga smatramo ne samo pogrešnim nego i štetnim ono stanovište o događajima 10. travnja, koje se temelji na kriterijima velikosrpske propagande, koja je iz poznatih razloga svaku

promisao na hrvatsku državnu samostalnost nastojala izjednačiti sa zločinom, fašizmom, genocidom nad Srbima i sa svakim drugim prolektstvom ovog svijeta.«

Sama ta teza čini se legitimnom, ali slijedi dalje:

»[...] brkaju se pojmovi između države i režima, kao što su ih porbicali hrvatski partizani za vrijeme rata kad su zbog nezadovoljstva s režimom stupili na stranu neprijatelja u rušenju hrvatske države.«

Nažalost, od početka do kraja taj je režim bio isti. Bio je totalitaran s istim poglavnikom, i nije bilo legitimnog načina da bi se u toku trajanja te države režim promijenio, osim njegova rušenja. Još se u tome letku navodi:

»Može se prigovoriti da NDH nije bila demokratski uređena, ali pritom treba imati na umu da je u ratu nastala, u ratnoj oluji četiri godine borila se za goli opstanak i u ratu nestala. Očito je, dakle, da za demokratske procese nisu postojali niti najminimalniji uvjeti.«

Dodaje se:

»Može se prigovoriti da je tadašnja hrvatska vlast izabrala pogrešne saveznike, ali [...] ona nije imala stvarnog izbora. Osim toga, valja imati na umu da su sa Hitlerom, prije nego što je postojala NDH i njena vlada, potpisivali savezništva i ugovore Britanija, Francuska, Mađarska, Rumunjska, Bugarska, Jugoslavija, pa i veliki Sovjetski Savez.«

Ovaj je posljednji navod točan, ali nažalost u savez se ušlo u sasvim pogrešno vrijeme. Temeljni međunarodni dokument iz 1941., koji je utjecao na oblikovanje svijeta nakon rata, bila je Atlantska povelja od 14. kolovoza 1941. godine, kojom su američki predsjednik — kada Amerika još nije bila u ratu — i britanski prvi ministar, izložili neka zajednička načela državne politike svojih zemalja, na kojima su zasnovali svoje nade u bolju budućnost. Iznijet ću prve tri točke:

»Prvo, njihove zemlje ne traže nikakvo teritorijalno ili bilo kakvo drugo uvećanje.« Time su se te dvije velesile distancirale u ratnim ciljevima od sila Osovine uz čiju je pomoć nastala NDH. Na kraju rata Sovjetski je Savez prekršio to načelo, ali on nije izvorni potpisnik Atlantske povelje.

»Drugo, njihova je želja da se ne provode nikakve teritorijalne promjene koje ne bi odgovarale slobodno izraženoj volji zainteresiranih naroda.«

Dakle, i inače su, po međunarodnom pravu, sve teritorijalne promjene u toku rata nelegitimne. A nakon rata, ako dođe do promjena, one se moraju temeljiti na slobodno izraženoj volji naroda.

»Treće, (možda i najvažnije) one poštuju pravo svih naroda da izaberu oblik vladavine pod kojim hoće živjeti, i žele da suverena prava, kao i pravo upravljanja samim sobom, budu vraćena onima koji su ih bili silom lišeni.«

U Atlantskoj je povelji načelo samoodređenja bilo afirmirano kao političko načelo, slično kao i u Dekretu o miru ruske sovjetske vlade iz 1917., i u Wilsonovih Četrnaest točaka s početka 1918. Tek Povelja Ujedinjenih naroda iz 1945., u članu 1. točka 2, transformirala ga je u načelo pozi-

tivnoga međunarodnog prava u formulaciji — »načela jednakosti i samoodređenja naroda«.

Treba dakle konfrontirati stvarnost stvaranja NDH pod okriljem nacističkih velesila, koje su vodile agresivni rat za vlastiti »životni prostor« i za dominaciju nad golemim dijelovima svijeta, nasuprot silama koje su pobijedile u ratu i nakon njega oblikovale čitav svijet.

Zao mi je što se ne smijem udaljivati od 1941. godine. Ali bih rekao da su sile Osovine osjećale u toku rata kako im nešto nedostaje, nešto poput Atlantske povelje. Nakon izjave Churchilla i Roosevelta u Casablanci od 27. siječnja 1943., kojom se zahtijevala bezuvjetna kapitulacija sila Osovine, državni podsekretar u talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova Giuseppe Bastianini pokrenuo je inicijativu da Njemačka i Italija također proklamiraju neku Deklaraciju prava konstitutivnih naroda Europe, pri čemu se imalo posebno na umu pridobivanje malih naroda na temelju nacionalnosti na okupiranim područjima Zapadne Europe, na Istoku i na Balkanu, ali i satelitskih saveznika i Višijevske Francuske.

Mussolini se za tu ideju najprije zagrijao, i Bastianini ju je izložio von Ribbentropu na salzburškom sastanku Hitlera s Mussolinijem u travnju 1943. Međutim, i u toj teškoj situaciji za sile Osovine Hitler čak ni iz demagoških razloga nije na to pristao. Ribbentrop je prenio Bastianiniju da treba čekati odlučnu pobjedu kao preduvjet razmatranja toga nacrt, jer bi se inače to moglo shvatiti kao priznanje poraza. I naravno, kasnije nije bilo došlo ni do kakvog sličnog dokumenta, jer nije bilo odlučne pobjede sila Osovine.

U tome političkom ambijentu i u tim uvjetima valja razmatrati Deseti travanj kao navodni dan prve hrvatske državnosti, i možemo zamisliti koliko bi od te državnosti opstalo da su kojim slučajem u drugom svjetskom ratu pobjedu odnijele nacistička Njemačka, fašistička Italija i imperijalni Japan.

U daljnjem izlaganju koncentrirao bih se na svoju temu u užem smislu. Prvo je pitanje je li Jugoslavija po međunarodnom pravu nakon travanjskog rata kao država i dalje postojala. Evo o tome dviju teza:

Nakon što su u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. osvojile čitavo jugoslavensko područje, sile Osovine smatrale su da su jugoslavensku državu uništile, tj. da su izvršile debelaciju ili subjugaciju, odnosno da je jednog subjekta međunarodnog prava nestalo. Poraz jugoslavenske vojske u kratkotrajnom ratu i bezuvjetnu vojnu kapitulaciju one su shvatile kao nestanak jugoslavenske države i kao njihovo pravo da osvojenim područjem samovoljno raspolažu. Neke su od dijelova Jugoslavije Njemačka i Italija anektirale, a druge su ustupile Mađarskoj, Bugarskoj, te Albaniji koja je tada formalno bila u personalnoj uniji s Italijom. Na ostacima jugoslavenskog područja nastale su uz odobrenje i suradnju okupatora Nezavisna Država Hrvatska, zatim Srbija, koja je nešto potom dobila svoju »vladu« kao neposredan organ njemačke okupacijske sile, a umanje-  
na Crna Gora trebalo je da od Italije dobije nezavisnost.

Subjugacija je potpuno podvrgavanje pobijeđene države pobjedničkoj, koja okončava rat i dovodi do nestanka pobijeđene države. Vojnička kapitulacija jugoslavenske vojske, međutim, nije dovela do tog stanja.

Kralj i vlada povukli su se u inozemstvo, a ostaci oružanih snaga, uključujući ostatke ratne mornarice, nastavili su se u inozemstvu boriti protiv neprijatelja. Jugoslaviju kao državu i jugoslavensku vladu u izbjeglištvu nastavile su priznavati sve savezničke i gotovo sve neutralne i nezaraćene države. A drugi svjetski rat i dalje je trajao, i na kraju se završio porazom agresorskih država.

S obzirom na to i sve provedene aneksije bile su protupravne i nisu dovele do nestanka jugoslavenske države. Aneksija je način stjecanja stranog područja koji je, po međunarodnom pravu, nedopušten u miru, a veoma diskutabilan u ratu. Kao rezultat pobjede u ratu strani se teritorij redovito stječe cesijom, tj. ustupanjem, a ne aneksijom. Za to je potrebno pričekati završetak rata, kad se zna tko je pobjednik i kad pobjednik ima mogućnost pobijedenome nametnuti svoje uvjete a mirovnim ugovorom iznuditi cesiju određenog područja u svoju korist pod ugovorenim uvjetima. Međutim, u tom slučaju stjecanje ustupljenog područja ne nastupa njegovim osvajanjem, nego tek stupanjem na snagu mirovnog ugovora. Tako Jugoslavija ni Hrvatska nisu stekle Istru i Rijeku odlukama Pazinskog sabora, ni ZAVNOH-a ili AVNOJ-a, nego tek 1947. godine kad je stupio na snagu mirovni ugovor s Italijom.

Za cijelo vrijeme rata osvajač ima na zaposjednutom području jedino ona prava i dužnosti koja su po ratnom pravu priznata okupantu. Ratna okupacija ne dovodi do promjene suverenosti, nego je riječ o privremenom stanju u kojemu se samo privremeno suspendira državna vlast. Okupant između ostalog nema pravo da dira u zatečeni poredak, kao ni u granice okupiranog područja. To je propisano članom 43. Haškog pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine, koji je kao običajno pravilo obvezivao sve zaraćene strane u drugom svjetskom ratu. Taj propis glasi:

»Pošto je vlast legalne sile prešla de facto u ruke okupanta, ovaj će poduzeti sve mjere koje o njemu ovise da bi obnovio i koliko je moguće garantirao javni red i sigurnost, poštujući u isto vrijeme, osim u slučaju apsolutne spriječenosti, zakone na snazi u zemlji.«

Zanimljivo je da su centralne sile poštivale sve te obveze u prvom svjetskom ratu. Nakon potpune okupacije Belgije, a potom Srbije i Crne Gore 1915. godine, one nisu prestale te zemlje smatrati nezavisnim i zaraćenim stranama. Njihove su vlade djelovale u inozemstvu, a oružane snage nastavile su borbu.

Nacistička Njemačka i fašistička Italija nisu poštivale sve te propise u drugom svjetskom ratu. Njemačka je anektirala Gdanjsk i prostrane dijelove Poljske, zatim dijelove Slovenije, a stvarno je u svoju upravu uključila Luksemburg i francuske pokrajine Alzas i Lorenu. Italija je anektirala široke dijelove Jugoslavije.

S obzirom na gornje propise, nijedna od tih aneksija nije bila pravovaljana. Budući da je drugi svjetski rat bio nastavljen, subjugacija nijedne osvojene europske države nije bila ni stvarno ni pravno izvršena, pa tako ni Jugoslavije. Dakle, kontinuitet jugoslavenske države bio je održan i nakon kapitulacije njezine vojske u travnju 1941.

Druga je teza kako je bilo moguće da se kontinuitet jugoslavenske države održao, ali da su na njezinu području uz veću ili manju suradnju okupatora nastale jedna ili više novih država, otcjepljujući se od Jugoslavije. Nastanak neke nove države prvenstveno je pitanje činjenica a ne prava. Veoma malo novih država nastalo je u skladu s pravnim propisima, a većina ih je nastala uz kršenje bilo unutrašnjeg bilo međunarodnog prava. Pri tome međunarodno pravo propisuje nekoliko kriterija po kojima se može zaključiti je li nova država zaista nastala ili nije. To su tri kumulativna uvjeta: (1) određeno područje; (2) stanovništvo; (3) organizacija vlasti nezavisna od drugih država. U sklopu ovih naših izlaganja, neovisno o pravnoj nedopuštenosti aneksije i okupatorovu kršenju drugih propisa ratnog prava, treba istražiti jesu li na jugoslavenskom području uistinu nastale nove države, makar trajale privremeno, samo do kraja rata, pod imenom Hrvatska, Srbija ili Crna Gora. Ovdje ćemo se baviti samo Hrvatskom.

Nezavisna Država Hrvatska bila je proglašena, kao što znamo, 10. travnja 1941. godine izjavom Slavka Kvaternika danom na zagrebačkom radiju u ime Ante Pavelića. Poslije se tvrdilo da ta nova država nije nastala voljom okupatora, nego revolucionarnim činom otcjepljenja od Jugoslavije. Velika važnost pridavala se tome što je Kvaternik proglasio NDH prije ulaska njemačkih trupa u Zagreb, a zapravo uoči njihova ulaska. Zagreb je bio otvoren grad. Vojska se bila povukla da ne bi došlo do razaranja. Međutim, danas poznati dokumenti, koji su poslije rata otkriveni, nesumnjivo pokazuju da je tu cijelu farsu s proglašenjem NDH orkestrirao SS Standartenführer Edmund Wessenmayer, izaslanik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, i to tek nakon neuspješnog pokušaja da se vođa Hrvatske seljačke stranke dr. Vladko Maček nagovori na otcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije.

Ali, nakon proglašenja, Nezavisna Država Hrvatska dobila je međunarodno priznanje od niza drugih država, i to gotovo isključivo sila Osovine i njihovih saveznika. Ali sile Osovine tada su nesumnjivo bile punopravni subjekti međunarodnog prava, bez obzira na to što su bile agresori. Njihovo priznanje imalo je težinu. NDH je bila priznata kao država *de jure* od Njemačke, Italije, Japana, Mađarske, Bugarske, Slovačke (bitno je da je Slovačka bila nastala kao država prije rata, a Britanija je priznala nestanak Čehoslovačke), zatim Rumunjske, Španjolske, Finske, Danske, (značajno je da je Danska, iako pod njemačkom okupacijom, imala vladu u kontinuitetu bez vlade u izbjeglištvu), i napokon od »države« Mandžukuo, jedine među njima satelitske tvorevine, koja je sama bila nepriznata i nije imala uvjete da bude samostalna država.

NDH je održavala diplomatske odnose s Njemačkom, Mađarskom, Rumunjskom, Italijom, Bugarskom, Finskom, Španjolskom i Slovačkom. Ona je bila stranka višestranih ugovora s još nekim marionetskim i drugim vladama u Europi — Norveškom, Nizozemskom, Francuskom (Vichy) i San Marinom. Uz to je pristupila i nekim otvorenim konvencijama, iako takvi ugovorni odnosi ne znače priznanja od ostalih stranaka.

Riječ je o pristupanju NDH u Svjetski poštanski savez i o Međunarodnoj konvenciji o telekomunikacijama, od 25. svibnja 1941., zatim o Ženev-

skoj konvenciji za poboljšanje sudbine ranjenika i bolesnika u vojskama na bojnopolju, i o Ženevskoj konvenciji o postupanju s ratnim zarobljenicima, od 1929., do 20. siječnja 1943.

Osim nezaraćene Španjolske, od koje je dobila puno priznanje i s kojom je održavala pune diplomatske odnose, NDH je i od neutralne Švicarske dobila priznanje *de facto* i s njom održavala konzularne i trgovinske odnose. Vatikan je također uspostavio neke neformalne odnose s NDH, ali iz kojih se ne može zaključiti namjera priznanja, čak ni *de facto*, iako je dr. Bartoš tvrdio suprotno

Švicarska i Vatikan i dalje su održavali diplomatske odnose s Jugoslavijom. Ipak su, dakle, sve države članice antifašističke koalicije, i sve druge neutralne i nezaraćene države, a njih je bila većina u svijetu, i dalje priznavale Jugoslaviju kao državu, a kao njezinu jedinu legitimnu vladu priznavale su onu u izbjeglištvu. Ali, barem po tadašnjem međunarodnom pravu, jer je kasnije to pravo ponešto evoluiralo, od same činjenice priznavanja nove tvorevine od cijele međunarodne zajednice bitnije je njezino samopostojanje. Drugim riječima, od činjenice priznavanja ili nepriznavanja nove države važnije je ispunjenje triju uvjeta za njen nastanak.

1. Prvi je uvjet postojanje određenog državnog područja. NDH je već u 1941. uspjela utvrditi većinu svojih granica. To utvrđivanje provedeno je uglavnom s Njemačkom i Italijom. Ali, ugovori kojima je to učinjeno bili su pravno nevaljali, jer su implicitno potvrđivali aneksiju i od tih zemalja dijelova osvojenoga jugoslavenskog teritorija. Granicu prema Srbiji poglavnik Ante Pavelić jednostrano je odredio Zakonskom odredbom o istočnoj granici, koju je Njemačka priznala notom od 5. srpnja 1941. Bila je sporna granica s Mađarskom. Činilo se da je NDH bila definitivno priznala mađarsku aneksiju hrvatskog dijela Baranje, ali je ona postavljala zahtjeve za Međimurje, u kojemu je Mađarska imala vlast.

Za teritorij neke države važne su komunikacije i mogućnost izlaska u svijet, u prvom redu preko mora, iako to nisu uvjeti njezina postojanja i opstanka. U tom pogledu za NDH je bilo izrazito nepovoljno razgraničenje s Italijom. Njezina granica na morskoj obali išla je od sredine Bakarskog zaljeva (Bakar je ostao Italiji) do ušća rijeke Zrmanje u more, te potom od točke južno od Splita do točke južno od Cavtata. Od svih otoka na istočnoj obali Jadrana ona je dobila samo Pag, Brač i Hvar, te poluotok Pelješac. Tako je NDH bila lišena svih značajnih brodogradilišta. Ostala je čak i bez luka sa željezničkom vezom s unutrašnjošću. Jedino je Dubrovnik bio povezan uskotračnom željeznicom, i u toku rata izgrađivala se luka Ploče s istom takvom željezničkom vezom.

Obala NDH bila je okružena unutrašnjim vodama i teritorijalnim morem oko otoka koje je anektirala Italija, a bez izravne veze s otvorenim morem. Postojala je jedino od Hvara veza s otvorenim morem, a sve drugo bilo je okruženo talijanskim teritorijalnim morem. Diktirajući te granice, za što je grof Ciano bio zaslužniji od samoga Mussolinija, a ovaj više od kralja Vittorija Emanuela, fašistička je Italija zapravo produžila tradiciju nekadašnje Mletačke Republike u težnji za prevlašću nad Jadranskim morem. Ona je time željela eliminirati konkurenciju Hrvata na ja-



dranskoj obali kao pomoraca, brodograditelja i ribara. Uz to se NDH morala ugovorom izričito odreći prava na držanje ratne mornarice na svojoj obali.

2. Što se tiče stanovništva, kao drugog elementa državnosti, još nakon 1918. godine ostao je znatan broj Hrvata izvan Jugoslavije, u Italiji. A ugovorom o granicama iz 1941. još je veći broj Hrvata ostao u Italiji, i to iz Gorskog kotara, sjevernojadranskih otoka i sjeverne Dalmacije, dok su se u granicama NDH našli krajevi gdje su sami Hrvati bili u manjini, ili ih uopće nije bilo. Ante Pavelić je u 1941. zahtijevao čak i Novopazarski Sandžak. Tako je ta zemlja bila višenacionalna i višekonfesionalna i, što je važnije, od ukupno oko 6,300.000 stanovnika bilo je 1,925.000 Srba, oko 40.000 Židova i neutvrđeni broj Roma, koji su bili lišeni građanskih prava. Naročito su na početku ustaške vladavine bili na zločinački način ubijani, konfinirani, raseljavani i istjerivani. Nacistička Njemačka postupala je tako sa Židovima, ali udio Židova u ukupnom stanovništvu Njemačke bio je beznačajan u odnosu na broj ovih koje je ta vlast sama načinila svojim neprijateljima. Nasuprot njima, oko 150 tisuća Nijemaca u NDH bili su »država u državi«. Imali su poseban položaj i bili su izvan domašaja te vlasti.

3. Posebno je bilo pitanje je li NDH imala organizaciju vlasti, nezavisnu od drugih država. Tu bi trebala uslijediti analiza koja bi pokazala da na otprilike dvije petine područja, koja su bila talijanska sfera, NDH nije mogla apsolutno djelovati. Dakle, njezini organi nisu mogli obavljati nikakvu vlast, što se posebno pokazalo od kolovoza 1941. kada je talijanska vojska jednostrano zaposjela tzv. demilitariziranu zonu, zatim 3. zonu, ukinula ondje civilnu vlast, a sve zatečene trupe stavila pod svoju komandu. Neke je ustaške jedinice protjerala. Talijani su u svojoj okupacijskoj zoni organizirali četničke grupe pod nazivom »Dobrovoljačka antikomunistička milicija«, koje su djelovale slično kao što danas djeluju u Kninskoj krajini. Tu također NDH nije mogla djelovati, kao ni na područjima gdje je djelovala NOV, makar i privremeno.

Situacija je u tom pogledu bila drukčija na onim dijelovima koje je držala Njemačka. Za razliku od Italije, Njemačka je vojnički bila mnogo jača, i ona je imala interes da se vojska i civilni aparat NDH konsolidiraju pod njemačkom kontrolom, ali pod uvjetom da područje te države služi kao baza za eksploataciju rudnih bogatstava, šuma, hrane i ljudstva za vojsku.

Da bi izbjegao talijanskom pritisku, što je jedno od mogućih objašnjenja, Pavelić je kopirao rasne zakone. Ti rasni zakoni, koji su vrijedili do preposljednjeg dana postojanja NDH, ali još više njihova stravična primjena, oduzimaju legitimitet toj tvorevini. Iako je 1941. situacija bila nešto drukčija nego kasnije, činjenica je da je riječ o područjima na kojima su Nijemci imali kontrolu u doba ratnih operacija, i da su svi civilni organi bili podvrgnuti njemačkom vojnom komandiranju. Iz svega proizlazi da to nije bila suverenost, barem ne po definiciji Jeana Bodina iz 16. stoljeća — da je vlast izvana nezavisna, a iznutra viša od svake druge.

## HODIMIR SIROTKOVIĆ

Pridodao bih nešto onome što je kolega rekao o NDH. Dobro je što razgovaramo o tomu što je bila NDH s međunarodnopravnog aspekta, ali treba govoriti i o tomu kakva je bila unutrašnja organizacija i zakonodavstvo te države i kakav je povijesni uteg nametnula hrvatskom narodu. Teorijama o iranskom i gotskom porijeklu hrvatskog naroda, o granicama na Drini kao predriziđu zapadne civilizacije, o srpskom narodu u Hrvatskoj kao stalnom instrumentu velikosrpske hegemonije, ustaše su htjeli opravdati svoja nedjela prekrštavanja, raseljavanja i fizičkog uništavanja dijela srpskog naroda u NDH. Na drugoj strani, četnički pokret Draže Mihailovića nastupao je s velikosrpskim planovima o potrebi fizičkog čišćenja teritorija zamišljene Velike Srbije od hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Pakao je bio tu, popraćen zakonskim odredbama o izvanrednim, prijemnim i pokretnim prijemnim sudovima, o rasnoj pripadnosti, o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, o obaveznoj prijavi imetka Židova, o upućivanju »nepoćudnih i pogibeljnih osoba« u sabirne, tj. koncentracione logore. Redarstveni sat, osobna i imovinska nesigurnost, policijske potrage i hapšenja, deportacije, proglasi prijekih sudova o sve novim smrtnim kaznama, genocid spram Židova, Cigana i Srba, gospodarski ratni kaos — sve je to najšire mase hrvatskog naroda brzo udaljilo od ustaških vlasti i njihovih propagandnih parola.

U izvrsnoj knjizi Fikrete Jelić-Butić »Ustaše i NDH 1941—1945« (izišla u Zagrebu 1977. godine) izneseni su mnogi zanimljivi detalji o organizaciji vlasti, oružanih snaga, kaznenom zakonodavstvu i provođenju terora, odnosu ustaškog režima prema HSS i Muslimanima, te o prosvjetnoj i kulturnoj politici ustaške države.

Jedno od spornih pitanja koje otvara 1941. godina s gledišta međunarodnog prava jest pitanje legaliteta partizanskog rata. Haaške konvencije iz 1907. o zakonima i običajima rata na kopnu nisu narodni ustanak na okupiranom teritoriju zabranile nikakvim kategoričkim odlukama, ali on nije bio ni odobren nekim pozitivnim pravilom međunarodnoga ratnog prava. Tek poslije drugoga svjetskog rata Ženevskom konvencijom o zaštiti žrvata međunarodnih oružanih sukoba iz 1949. godine, te njezinim dopunskim protokolom iz 1977. godine, bio je priznat status boraca i članovima organiziranih pokreta otpora na okupiranim teritorijima — ukoliko njihovi borci ispunjavaju uvjete iz čl. 1. Haaškog pravilnika od 1907. godine. Ti su uvjeti bili: da borci nose otvoreno oružje, da imaju znak ratničkog raspoznavanja, da im je na čelu osoba odgovorna za svoje podređene, te da se sami pridržavaju međunarodnih zakona i običaja rata.

Tome treba dodati da je vojna okupacija jugoslavenske države 1941. godine proizišla iz agresorskog rata. U provođenju okupacije okupator je počinio niz ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. Zbog tih zločina i mnogih nezakonitih postupaka okupatora jugoslavenski su narodi, a među njima i hrvatski narod u narodnooslobodilačkoj borbi, bili dovedeni u stanje nužne obrane. Ona im je i moralno, a i na temelju običajnih normi međunarodnog prava, davala mogućnost da organiziraju i povedu oružani otpor protiv agresora. Narodni ustanak u Hrvatskoj (i u Jugo-

slaviji u cjelini) nije bio ustanak lokalnih razmjera, već pravi oslobodilački rat koji je po svojoj snazi činio treću frontu saveznika u Europi. Zbog toga se i Nijemci i Talijani u odnosu na naše partizane povremeno ipak pridržavaju Haaškog pravilnika iz 1907. i pristaju na povremenu zamjenu zarobljenika.

U pogledu utvrđivanja pravog opsega terora u Hrvatskoj za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, vitalni je interes hrvatske države da objektivna međunarodna komisija što prije utvrdi sve relevantne činjenice, s poimeničnim popisom svih žrtava ratnih zločina, bez obzira na to koja ih je strana počinila, i da se tako konačno zaustavi sramotna propagandna licitacija s brojkama poginulih.

Ovdje je potaknuto i pitanje što bi se dogodilo s Hrvatskom na kraju drugoga svjetskog rata da je dr. Maček prihvatio njemačku ponudu u travnju 1941. da preuzme vlast u Hrvatskoj. Vjerojatno bi na kraju rata međunarodni položaj Hrvatske bio mnogo nepovoljniji. Narodni ustanak u Hrvatskoj 1941.—1945. imao je za budućnost hrvatskog naroda sudbinsko značenje, jer je uključio hrvatski narod u pobjedničku antifašističku koaliciju i doveo na kraju rata do federalne Hrvatske i uključenja Istre, Rijeke, Zadra i kvarnerskih otoka u hrvatsko državno područje.

Smatram da bi u daljnjim istraživanjima NDH trebalo detaljnije analizirati motive osovinskih sila pri stvaranju te države. NDH je u osovinskom »novom poretku«<sup>1</sup> bila zamišljena kao talijanski, a nakon rujna 1943. kao njemački protektorat.

Zanimljivo bi bilo detaljnije analizirati i cjelokupnu zakonodavnu politiku NDH, počevši od upravne i sudske organizacije, agrarne i socijalne politike, do kaznenog zakonodavstva. Posebno bi bila interesantna i detaljnija analiza kulturne politike, jer je nesporno da su na tom planu u NDH postignuti značajni pozitivni rezultati u različitim sektorima hrvatske kulture.

Sve to čeka na daljnje, mlađe istraživače, koji će u povoljnijim okolnostima »sine ira et studio«<sup>2</sup> utvrđivati spomenute sporne povijesne činjenice.

## DARKO BEKIĆ

Stjecajem okolnosti nisam se mogao posebno pripremati za ovaj razgovor, pa vas molim da to uvažite. Zato ću iz općeg uvida u događaje i povijesne procese vezane za 1941. godinu dati nekoliko paralela između historijskih okolnosti koje su vrijedile 1941. godine i onih koje vrijede danas. Iz današnje perspektive možemo doista potvrditi kako je ustanak 1941. godine imao epohalno značenje za političku budućnost Hrvatske i, mogli bismo reći, za sam opstanak hrvatskog naroda.

Ako taj ustanak pokušamo smjestiti u svjetskopovijesne relacije, u jedan kritički režim političke povijesti 20. stoljeća, može se reći da ustanak u Hrvatskoj čini konstitutivni dio jednoga od dvaju epohalno bitnih događaja u europskom 20. stoljeću.

U 20. stoljeću Europa je bila prisiljena dvaput braniti demokraciju kao temeljne vrijednosti cjelokupne svoje klasične i kršćanske civilizacije: prvi put 1939. do 1945. godine, kad je stavljena u sklop najtežega ratnog stradanja, a drugi put upravo sada, u razdoblju koje je započelo 1989. godine, s procesom u kojem se ruši jednostranački, jednopartijski totalitarnizam u čitavoj Istočnoj Europi, uključujući i SSSR.

To su dva bitna događaja koji će za sva vremena obilježiti 20. stoljeće. I hrvatski je narod u tim događajima bio aktivan i tako uključen u opće-europske povijesne tokove. U sklopu tih događaja hrvatski je narod rješavao svoje nacionalno pitanje, pitanje svoga ponovnog izronjavanja iz povijesne sjene u koju je upao potkraj srednjeg vijeka. Opređeljivanjem protiv endehazije, za savezničku antihitlerovsku koaliciju 1941. godine, hrvatski je narod sebi osigurao političku kopču s borbom demokratskih snaga Europe i učvrstio svoje mjesto u zajednici europskih demokratskih naroda.

Danas, 50 godina kasnije, može se reći da hrvatski narod nakon mirne transformacije iz jednostranačkog u višestranački sistem i uspostavljanjem parlamentarnog, demokratskog sistema potvrđuje svoje mjesto u toj obitelji demokratskih naroda Europe i pojavljuje se kao subjekt u procesu aktualne europske integracije.

To je, čini mi se, povijesna i politički bitna činjenica za ocjenu suvremenog položaja hrvatskog naroda. Kao što je u osnovi svoje borbe na strani saveznika u poslijeratnim pregovorima izvojštio svoju federalnu jedinicu u federativnoj Jugoslaviji i povratio svoje teritorije u Istri i na otocima, tako i danas hrvatski narod s pravom očekuje da se prizna njegov subjektivitet i ravnopravan status u obitelji europskih naroda. To su povijesne paralele o kojima moramo voditi računa i u historiografskom promišljanju i u analizi aktualnih političkih i povijesnih procesa.

Ako naš povijesni dogleđ s toga globalnog okvira svedemo na ustanak i na razmišljanja o ustaničkoj 1941. godini, i, osobito, o hrvatsko-srpskim odnosima, možemo ponoviti jednu poznatu, ali do sada u našoj historiografiji i politici često nepriznatu, istinu: naime, da hrvatski narod 1941. godine ne bi počeo pristupati narodnooslobodilačkoj borbi da mu odlukama ZAVNOH-a a zatim i AVNOJ-a, u sklopu demokratske, narodno-frontovske koncepcije, a ne partijsko-klasne koncepcije, nisu pružena jasna obećanja i jamstva da će nakon pobjede nad fašizmom nacionalno pitanje, dakle pitanje kontinuiteta hrvatske državnosti i njezine teritorijalne cjelovitosti, te pune ravnopravnosti u sklopu federalne Jugoslavije, biti riješeno i načelno i praktično. Odmah treba reći da isto što sam rekao za hrvatski narod vrijedi i za pripadnike srpskog naroda koji žive u Hrvatskoj. I oni su se poput hrvatskog naroda opredijelili za narodnooslobodilačku borbu, za avnojsku koncepciju federalizma. Zadivljujuće je, zapravo, kako je najveći dio Srba u Hrvatskoj bez dileme uvažavao partizansku vojsku, dok je samo manji dio pošao u četnike.

Ne želim biti pri tome površan i u nekom smislu neznanstven, jer treba uvažavati jednu okolnost: da je četnički pokret do 1943. godine bio de facto saveznička vojna formacija, Srbi u Hrvatskoj mogli su, bez imalo griznje savjesti, umjesto da pristupaju narodnooslobodilačkoj borbi, da-

kle avnojevske i federalističkoj liniji, pristupiti i opredijeliti se za isto tako savezničku opciju koju je predstavljao četnički pokret, i da budu isto tako legitiman faktor u antihitlerovskoj koaliciji. Oni su se ipak opredijelili za narodnooslobodilačku borbu, za avnojski koncept, za politiku bratstva i jedinstva s Hrvatima. Mislim da je to imalo veliko povijesno značenje i da su s tom borbom Srbi u Hrvatskoj potvrdili svoj ravnopravan status u hrvatskoj državi.

Time dolazimo do pitanja koje smo, čini mi se, u današnjoj diskusiji preskočili, s obzirom na poznatu vrlo tešku situaciju u kojoj se nalazimo, a to je nacionalno pitanje u Hrvatskoj, odnosno srpsko-hrvatski odnos u tijeku II. svjetskog rata, proces koji je počeo 1941., dizanjem ustanka.

Htio bih izložiti još jednu opservaciju koja, po mojem mišljenju, zaslužuje elaboraciju i sigurno će imati svoje mjesto u historiografskim istraživanjima. Naime, s ustankom 1941. godine počeo je proces rješavanja nacionalnog pitanja u Hrvatskoj, koji je uvjetno nazivan »bakarićevski« način rješavanja nacionalnog pitanja. Molim da se ta formula ne uzima bukvalno, jer je nju moguće i drukčije imenovati i definirati. Po mojem mišljenju, ona se sastoji u tome da se u Hrvatskoj i Hrvati i Srbi prisile da podjednako potiskuju svoju nacionalnu pripadnost, da se i jedni i drugi u nacionalnom smislu kastriraju, da se svi regimentiraju pod zastavom Komunističke partije, kao njezini anonimni vojnici, kao bezimni objekti njezinih socijalnih, gospodarskih i kulturnih eksperimenata.

Pobjedom demokracije u Hrvatskoj nastupila je druga koncepcija rješenja nacionalnog pitanja, koju također veoma uvjetno nazivam »tuđmanovski« pogled na rješenje nacionalnog pitanja, jer se ona Bakarićeva pokazala istrošenom. Taj »tuđmanovski« pogled na rješenje nacionalnog pitanja sastoji se u upravo obratnom principu, u suprotnim načelima, tj. u naglašavanju, u inzistiranju na afirmaciji hrvatskoga nacionalnog bića, hrvatskoga političkog suvereniteta i državnog prava. Taj pristup, međutim, nužno pretpostavlja i punu afirmaciju pripadnika srpskog naroda u Hrvatskoj, pravo na njihovu kulturnu autonomiju u najširem opsegu, pa i na stvaralačku elaboraciju njihove lokalne, teritorijalne samouprave, a o čemu se, dakako, još treba konkretno dogovoriti s pripadnicima srpskog naroda u Hrvatskoj.

Riječju, u tim antinomijama vidim povezanost između 1941. i 1991. godine. U tom sklopu, međutim, naprasno se nameće još jedno aktualno pitanje, tzv. »druge strane« u ratu, odnosno, pitanje nacionalnog pomirenja, pitanje hrvatskih žrtava u II. svjetskom ratu.

O tome je i kolega Degan ponešto rekao. Odmah od početka II. svjetskog rata hrvatski se narod jasno opredijelio za savezničke sile, za demokratsku frontu antifašističkih snaga, s kojima je na kraju zajednički izvojevao veličanstvenu pobjedu nad silama mraka i terora. Nažalost, u tom ratu, na drugoj strani, stradao je golem broj hrvatskih vojnika i građana koji, zbog mladosti ili nerazboritosti, nisu uspjeli na vrijeme razabrati na čijoj od sukobljenih strana leži historijska pravda i u čemu su istinski, epohalni interesi hrvatskog naroda.

Riječ je, zapravo, o dvjema grupama: u prvoj su bili oni koji su rješenje hrvatskoga pitanja vidjeli u savezništvu sa silama Osovine, tj. u Hitle-

rovom Novom poretku; drugu grupu činili su oni koji su se držali pasivnog otpora, povevši se za programom Mačeka koji je, na jednoj strani, bio uvjeren u neminovan poraz Hitlera, a na drugoj, čvrsto vjerovao da će saveznici, prvenstveno London, nakon rata biti onaj ključni faktor koji će hrvatskom narodu donijeti novi institucionalni položaj u poslijeratnoj Jugoslaviji, ili u poslijeratnoj Europi.

I jedna i druga opcija, i HSS-ova a pogotovo ustaška, frankovska, bile su pogrešne. HSS-ova je bila jalova iluzija, koja bi ponovo rezultirala nekim oblikom velikosrpske dominacije nad poraženom Hrvatskom, a druga je bila, dakako, tragična zabluda, koja je završila u masovnom zločinu. Gledajući iz perspektive tih paralela 1941. i 1991., pitanje hrvatske državnosti, kako je uvodno istaknuo dr. Jelić, postavlja se kao središnje pitanje. Nažalost, i danas u Hrvatskoj postoje snage koje se povode za povijesno prevladanim koncepcijama i oblicima rješavanja nacionalnog pitanja i državnog prava. One ne shvaćaju da se problemi suvereniteta, državnog prava i međunarodnog subjektiviteta na kraju 20. stoljeća ne mogu rješavati sredstvima iz sredine ili prve polovice 20. stoljeća, već samo onim primjerenima današnjem, bolje reći, sutrašnjem svijetu i odgovarajućim političkim metodama i kriterijima.

Ovih smo dana osobito angažirani na elaboraciji paketa zakona koji će pravno-formalno dovesti do pune samostalnosti Republike Hrvatske. Njihovim usvajanjem počinje proces razdruživanja s ostalim jugoslavenskim republikama, s kojima smo se u avnojskom procesu dobrovoljno udružili na federativnom modelu. Taj je model, po našoj procjeni, potpuno iscrpljen i više ne pruža zadovoljavajuću institucionalnu i koncepcijsku osnovu na kojoj bi se mogli udruživati jugoslavenski narodi, odnosno njihove već de facto suverene republike-države. Međutim, važno je reći da mi to razdruživanje shvaćamo ne isključivo kao otcjepljenje, već i kao nužnu pretpostavku za otpočinjanje pregovora o izgradnji novog modela udruživanja na jugoslavenskom prostoru.

Dopustite da se, u vezi s tim, vratim na širi, europski globalni aspekt, s konstatacijom da mlada hrvatska demokracija, zbog takvog svoga stajališta, trpi određeno nerazumijevanje, pa i kritike na Zapadu. Te su kritike utemeljene na aktualnom zapadnodemokratskom shvaćanju državnosti i suvereniteta, koje se temelji na načelu i tendenciji opće integracije, ne samo u europskim razmjerima, već stvaranja, u perspektivi, jedne »euroatlantske zajednice«, koja bi obuhvatila čitavu zapadnu civilizaciju od Vancouvera na zapadnoj obali Kanade do Vladivostoka na krajnjem istoku Sovjetskog Saveza.

Takav epohalni plan i program, dakako, zahtijeva jačanje kohezivnih, a ne centripetalnih tendencija, pa se inzistiranje na hrvatskoj državnosti, kao i državnosti ostalih nesrpskih naroda Jugoslavije, iz te optike, doživljava kao narušavanje općega povijesnog trenda u međunarodnim odnosima. U ovom trenutku, na međunarodnoj političkoj sceni, u diplomaciji i posebno publicistici, kao da se ponovo aktualizira ona stara Marx-Engelsova floskula o balkanskim otpacima naroda, o »Abfal«, o revolucionarnim i kontrarevolucionarnim narodima, prema kojoj jedni imaju pravo na državu i revoluciju, a drugi nemaju i osuđeni su da nestanu u povijesnom zaboravu.

Zbog takvog stajališta, ali najviše radi nas samih, mi moramo jasno razlučiti što želimo s hrvatskom državom i kakvu državu želimo. Hoćemo li, nasuprot svim epohalnim procesima, apsolutizirati princip etatizma u hrvatskoj politici, ili ćemo mudro domisliti da država nije i ne može biti vrhunaravni cilj, svrha sama po sebi, već samo jedan pogodan ustavni i međunarodnopravni instrument na čijoj ćemo se osnovi moći ravnopravno udruživati, najprije s drugim nacionalnim državama-republikama na jugoslavenskom prostoru, a ako to ne bude moguće, tada izravno s Europskom zajednicom.

I u tom procesu nalazim kopču sa 1941. godinom, tj. s principijelnim i cjelovitim rješavanjem »hrvatskoga nacionalnog pitanja«. Najvažnije je da u našoj aktualnoj zakonodavnoj djelatnosti, koju provodimo u ovom trenutku, ne napravimo odviše grešaka, a najveća bi bila apsolutizacija etatizma u svim oblastima društvenog života. Na nama je da jačamo takav institucionalni sustav koji će odgovarati potrebama autentičnoga demokratskog društva, a to, po mojem mišljenju, podrazumijeva potpunu zaštitu i afirmaciju ljudskih prava, pojedinačnih i kolektiviteta, pri čemu prvenstveno mislim na prava pripadnika srpskog i drugih naroda koji žive na teritoriju Republike Hrvatske, ali isto tako i daljnji razvitak parlamentarne demokracije iz njenih početnih načelnih formi u punu afirmaciju i puni procvat tih prava, zatim slobodu tiska i, normalno, ustrajavanje na kriterijima i instrumentima tržišne privrede.

Uostalom, sve to, i svo to zakonodavstvo, sadržano je u našem novom demokratskom Ustavu; u njemu je sadržana i formulacija, koju ne smijemo i ne možemo zaboraviti: da moramo stvoriti pretpostavke za izgradnju jedne socijalne države na najboljim tradicijama i onom sustavu vrijednosti za koji se hrvatski narod borio i u narodnooslobodilačkoj borbi.

## GORDANA VLAJČIĆ

Ukazala bih na tri ključna aspekta odnosa Kominterne prema fašizmu i nacizmu i prema antifašističkoj borbi: prvi — suština ideologije antifašizma Kominterne; drugi — globalna taktika Kominterne i njezin antifašizam; treći — nesuglasice na relaciji KPJ—Kominternu u pristupu antifašističkoj borbi.

Kominternu se sučeljava s pitanjem suštine fašizma već 1921., u vezi sa zbivanjima u Italiji. Njegovu suštinu definira na svome četvrtom kongresu 1922. kao specifičan oblik otvorene diktature krupne buržoazije nad proletarijatom, s osloncem na niže i srednje slojeve društva. Ne pravi razlike u vrednovanju značenja fašističke diktature i građanskoliberalnih režima za razvitak radničke klase i njezine revolucije. Zato odbacuje suradnju na platformi građanskoliberalnoga i socijaldemokratskog antifašizma, kao koncepcija koje vode jačanju prikrivene diktature buržoazije, tj., građanskoliberalnih sistema. Prema Kominterni, antifašizam znači ne samo rušenje fašističkih režima, nego i borbu protiv buržoazije, građanski rat. Socijalnu osnovicu fašističkih i nacističkih pokreta doživljava

kao izmanipuliranu i nezadovoljnu masu, koju treba privući, kao i onu građanskoliberalnoga i socijaldemokratskog opredjeljenja, i usmjerivati radikalnim ekonomsko-socijalnim rješenjima.

Takav pristup Kominterne dominira do njezina sedmoga kongresa na sredini 1935., kada pod direktnim utjecajem interesa SSSR-a u međunarodnim odnosima slijedi njegova radikalna izmjena. Prihvaća razlikovati fašističko-nacističke od građanskoliberalnih sistema vlasti, opredjeljujući se za obranu ovih drugih. Pri tome, na što je važno upozoriti, ne shvaća konačnim ciljem komunističkoga antifašizma sudjelovanje u obnovi i očuvanju građanskoliberalnih sistema vlasti. Zato je nužno prihvatiti tezu da i komunističku narodnofrontovsku koncepciju antifašističke borbe treba shvatiti kao taktiku primjerenu uvjetima toga vremena.

Dokaz je i odnos Kominterne prema načinu njezine provedbe od sporazuma Hitler—Staljin, definiranje krivaca za izbijanje drugoga svjetskog rata i isticanje u vrijeme do 22. lipnja 1941. klasnosocijalne dimenzije narodnofrontovske koncepcije. Dokaz su i zbivanja u zemljama u kojima su komunističke partije dominantne u poslijeratnim uvjetima, kada u njima dolazi do nasilnoga raskida s građanskoliberalnom komponentom narodnofrontovske političke suradnje. Bio je u skladu s proklamiranim načelima iskazanima još 1935. na sedmome kongresu Kominterne. Konačni je cilj komunističkog antifašizma bio diktatura proletarijata sovjetskoga tipa, a ne građanska demokracija, bez obzira na motive koji su potakli široke mase da pod vodstvom komunističkih partija u nekim zemljama i u samim partijama krenu u antifašističku borbu.

U provedbi komunističke narodnofrontovske koncepcije antifašističke borbe, evidentne su dvije etape: do oružane pobjede nad fašizmom i nacizmom i nakon toga, koje se ne poklapaju vremenski u svim zemljama u kojima su komunističke partije došle na vlast. Prva se etapa može definirati kao narodnooslobodilačka i antifašistička, druga kao proces borbe za diktaturu proletarijata, iskorištavanjem tekovina prethodne etape.

Zato političke sukobe između, s jedne strane, vodstava Kominterne—SKP/b/, a s druge KPJ, u ratu i neposredno nakon njega u pitanju pristupa sadržajima narodnofrontovske koncepcije političke suradnje treba shvatiti kao sudar dvaju političkih interesa, a ne kao posljedicu ideoloških razlika. Zbivanja u Jugoslaviji od 1945. to i potvrđuju, kao i zbivanja u zemljama pod okupacijom sovjetske armije od ulaska svijeta u hladnoratovske odnose.

Znanstvena istraživanja povijesti KPJ u ratu i nakon njega potvrđuju da je i na ovim prostorima na djelu izvedba dvoetape revolucije u sklopu narodnofrontovske koncepcije političke suradnje. Prijelaz na drugu etapu, građanski rat, vidimo u nekim potezima vodstva KPJ od kraja 1941. do ožujka 1943., i u tom se pitanju potpuno slažem s kolegom dr. Ivanom Jelićem. To je bila posljedica djelovanja četničkoga pokreta u zbivanjima oko Užičke republike, ali i dokaz kako je vodstvo KPJ gledalo na suštinu komunističkog antifašizma. Vraćanje KPJ i službeno na pozicije prve etape društvenih promjena označeno je člankom Josipa Broza u *Proleteru* u prosincu 1942. »Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe«.



To su tri otvorena pitanja o kojima treba raspravljati, jer dovode u dvojbu općepoznatu tezu o komunističkoj narodnofrontovskoj koncepciji antifašističke borbe kao isključivo utemeljenoj na demokratskim osnovama. To po mome mišljenju nije točno, ona je u funkciji borbe za diktaturu proletarijata.

## ZORICA STIPETIĆ

Udio u razgovoru o otvorenim historiografskim problemima 1941. godine u Hrvatskoj, raspravljanim ponajprije s motrišta hrvatskih specifičnosti u jugoslavenskom i svjetskom kontekstu — opet je prilika da ponovim kako se sve bitne specifičnosti neće vidjeti niti moći prosuditi ako historiografija ostane dominantno na razini političke povijesti. Dakako da je politika sfera u kojoj se najjasnije kristaliziraju problemi vremena — ali što je društvo razvijenije, to je slojevitost pretpostavki i za politiku bogatija. Također su te pretpostavke bogatije — a i to je specifičnost Hrvatske — kad su društvo i nacija neslobodni, pa se dugotrajno politizira ukupan život. Tada duhovna sfera, područje kulture govori manje izravno, ali dublje i složenije o bitnim pitanjima. Zahtjev za uspostavljanje *cjeline* poimanja nacionalnog bića, što je u samom vrhu novog duha vremena, čini mi se posebno poticajan baš za historiografiju u ukupnosti njezinih disciplina. Zahtjev omogućuje i cjelovitu društvenu povijest ali i bolje sagledavanje pojedinačnih dimenzija. Naravno da cjelina kao takva neposredno ne egzistira, nego je to interpretativan — kulturnan, znanstven, duhovni — pa i politički pothvat, a podrazumijeva pluralističke sudove. Shvaćanje cjeline iznimno je važno upravo za ona razdoblja kada su i društveni konflikti i rascjep nacionalnog bića najdublji — kao što vrijedi i za povijesno vrijeme koje u ovom razgovoru razmatramo. Mnoštvo razloga utjecalo je i utječe na to da su pojedini segmenti cjeline ostali sumračni, a neki s »usmjerenim osvjetljenjem« bez reljefa. S moje istraživačke perspektive čini mi se da je to ponajviše slučaj u istraživanju *kulture i njezinih nosilaca*, što dobiva na značenju činjenicom da je kultura jedan od najbitnijih integrativnih čimbenika svake idejne i političke orijentacije, svake koncepcije nacije i društva. Naime, za razliku od »zadovoljnih nacija« (termin H. Seton-Watsona) koje su realizirale temeljne preduvjete za svoj pun i slobodan razvoj, specifičnost je Hrvatske i u tome što je pod pritiskom nacionalnog pitanja svaka idejna i politička koncepcija u svojoj soluciji računala na integrativnu moć kulture, a kultura nije imala prostora za relativnu autonomnost. Zapravo, riječ je o dvosmjernim utjecajima, a svaka je politička koncepcija i praksa imala sebi svojstvene zahtjeve na koje su u različitoj mjeri i različitim oblicima odgovarali različiti intelektualci. Osnovni obrasci političkih zahtjeva kulturi i primjerenog im odgovora iz kulture, koji su se strukturirali do rata, vidljivi su još ogoljenije i u ratu.

Pokušavajući dati *obris* tih modela, sad vidim da ulazim ili se približavam krugu problema koje je naznačilo i uvodno izlaganje. Vidim četiri temeljna modela, od kojih su tri, uvjetno govoreći, u obzoru građanskog

društva, a četvrti je komunistički model. No, ti modeli nisu unutar sebe statični i homogeni, jer je riječ o individualnom stvaralaštvu kad je posrijedi kultura i o dinamičnoj pragmatiki kad je posrijedi politika. Dakako, bitne značajke ostaju svojstvene svakom modelu.

Ako kao prvi model označimo *ustaški* visokim stupnjem ideološke i političke intranzigencnosti i totalitarnim zahtjevima prema kulturi i inteligenciji, lako je uočiti da se upravo na toj dimenziji vidi nehomogenost kulturne sfere. Nekoliko je skupina pripadajuće joj inteligencije konzervativne i desne, kolokvijalno nazivane frankovci i klerikalci. To je građanska, obrazovana elita — profesori, povjesničari i lingvisti, publicisti, poneki crkveni intelektualac. Od prije rata drže elitne nacionalne kulturne institucije, bogato izdavaštvo te imaju znatan utjecaj na formulaciju nacionalne svijesti, orijentacija i simboličnih vrijednosti. Mnogi su od njih antipopulistički orijentirani. Utjecaj im je utemeljen u činjenici da hrvatsko nacionalno pitanje nije bilo samo aktualan politički problem u Jugoslaviji, nego je i *povijesni problem*, te je ta inteligencija polagala pravo na tradiciju, na povijesnu ideju nacije, kao čuvar nacionalnih svetinja, na što drugi modeli u toj sferi nisu pretendirali jer su imali i neke klasne revizije nacionalne memorije ili su je, poput četnika, ukidali. To se dobrim dijelom i razlikuje od desne inteligencije u zemljama originalnog fašizma, a još više onoga uvezenog primjerice u Francusku ili Rumunjsku. No, i taj bitan odnos prema tradiciji nije bio nesporan, štovišće, jasno je denunciran u polemikama s ljevicom ali i građanskom demokratskom inteligencijom, budući da su frankovci u odnosu na izvorne artikulacije hrvatskoga nacionalnog bića pretrpjeli onu preobrazbu, bolje reći redukciju, koju je općenito europski nacionalizam kao *liberalna* misao 18. i 19. stoljeća doživio u 20. stoljeću, posebice u *integralnom nacionalizmu*. Ustaški pokret, postavši režim, jedva da je imao vlastitu (»organsku«) inteligenciju, pa je pri stvaranju svojih ideoloških aparata države, svoje ideokracije, neminovno morao imati usluge konzervativne inteligencije. Našli su se na ideji Nacije kao vrhovnog načela. Ali i tu je bilo razlika, jer nisu svi koji su prihvaćali tu ideju, pa i realizaciju u sklopu fašističkoga Novog poretka, time prihvaćali i sva ostala ustaška načela ni političku praksu. A poseban je problem istražiti nesumnjivo funkcioniranje mnogih područja kulturnog života koja su samo prividno odgovarala totalitarnim zahtjevima. To je, međutim, doista »mračno« područje koje je tek potrebno istraživački osvijetliti.

Jedan je od razloga rezerviranosti istraživača prema tom pothvatu u činjenici da se u skladu s tradicijom velikih europskih humanističkih ideala kultura definira unutar tih obzora koje je fašizam negirao. Međutim, u svijetu se razvija i množi literatura koja razmatra odnos intelektualaca prema fašizmu te fašizmu prema kulturi, pa bi se metodološki putokazi lako našli, iako najčešće nije bila riječ o tako strašno sukobljenim ratnim stranama i tako dramatičnom rascjepu nacionalnog bića.

Drugi model — HSS-ovski, do rata najbrojniji, također nije unutar sebe homogen, a granice mu interferiraju i prema ljevici i prema desnici. U načelu to je građanskodemokratska, dakle antifašistička, orijentacija. Manje je elitna, s elementima svojevrstne populističke odnosno narodnjačke, »seljačke« retorike. Stranku je taj izvanjski ideološki omotač za-

dovoljavao, ona dalje od toga nije postavljala zahtjeve. Budući da je stranka do rata funkcionirala kao nacionalnooslobodilački pokret, i njoj je nacija vrhovna vrijednost ali na demokratskoj političkoj i široj socijalnoj bazi. Moj je istraživački zaključak (objavljen 1974.) da je kod znatnog dijela inteligencije više bila riječ o *političkoj* a manje o *ideološkoj* podudarnosti, ali je ipak do rata narodnjačka frazeologija dominirala hrvatskom javnošću. Ima primjera da joj ni ljevica nije odoljela, ali i primjera da su upravo zbog nje iz duhovnog okružja HSS-a tražili utočišta u intelektualnoj ljevici. Politički obilježeni intelektualci u NDH dijelili su sudbinu stranke, a mnogi koji su bili dominantno intelektualni stvaraoci ili su djelovali u profesijama kulture nastojali su što manje eksponirano obavljati posao. Već u 1942. godini ustaški režim treba širu podršku pa svoje ideološke isključivosti u kulturi donekle povlači koncentrirajući ih na državne ideološke aparate i na svoju ideokraciju, inzistirajući, uz cenzuru, na »nacionalnom« stvaralaštvu. Ali kako je takav nacionalizam i nacionalni duh teško definirati, u njega se, po potrebi, moglo strpati i ono što nije imalo veze ni s ustaštvom, a ponekad čak ni sa strogo konzervativnim vrijednostima. Ovdje se osjeća praznina književne povijesti, jer je književnost sve do pedesetih godina u nacionalnom životu imala povlašten položaj, pa bi njezine orijentacije, estetske i sadržajne, bile i te kako znakovite.

Treći je politički obrazac četništvo, koje je u sferi kulture neistraženo. Četnička je politička pretpostavka integralno jugoslavenstvo ili srpstvo, a taj se integralizam, u Hrvatskoj veoma osjetan u kulturi 1918.—1921., nakon 1929. gotovo posve iscrpio. Historiografija nije ni otvarala prostor za mogućnost postojanja nekog suodnosa s kulturom u Hrvatskoj razmatranog razdoblja, pa ćemo zasad na tome ostati.

Četvrti model, komunistički, iako je ideološki protivnik svim građanskim političkim koncepcijama, u vrijeme politike Narodne fronte prije rata i u duhu narodnooslobodilačke borbe u toku rata nastojao je okupiti sve demokratske orijentacije. Stoga je dinamika približavanja i udaljivanja demokratske inteligencije ovisila o politici KPH(KPJ), te je latentna (u trenutcima i otvorena) napetost između jezgre revolucije i koncentričnih krugova narodnooslobodilačke borbe, odnosno antifašističkog rata, trajna. Budući da je revolucija imala stvoriti posve nov poredak i nove simbolične vrijednosti, te s tog aspekta i prevrednovanje tradicije, zahtjevi prema kulturi i revoluciji bili su direktivni i sveobuhvatni. Uz to je fašistička ideologija tvrdila da komunisti posve negiraju i uništavaju sve tradicionalne i nacionalne vrijednosti: samu naciju, kulturu, religiju, obitelj, vječni i prirodni poredak društva. Međutim, intelektualna ljevica kreativno se afirmirala prije rata, i njezin je utjecaj snažno pulsirao u društvu unatoč znatnoj nehomogenosti pa i međusobnim sukobima. Zapravo, partija je postala direktivna prema kulturi tek uoči rata, a za cijelo prijeratno razdoblje upravo je posredstvom intelektualne ljevice — i dobrim dijelom čak mimo vlastitih zahtjeva, ali na veliku svoju korist — uspjela slomiti prepreke koje joj je nametao ilegalan položaj. Taj je model pretrpio težak udarac ubojstvima njezinih najistaknutijih predstavnika 1941. godine (Kerestinec), ali je u toku rata neprekidno rastao priliv inteligencije u narodnooslobodilački rat dajući mu dragocjeni doprinos upravo kultur-

nim stvaralaštvom. Taj je fenomen relativno dobro istražen — gotovo jedini iz toga povijesnog vremena. Stoga bi za potpuniju prosudbu trebalo uzimati u obzir cjelinu, konstruirati i vrednovati hrvatsku kulturu sa svim njezinim pluralizmima i cjelokupnim reljefom, koji je, kako rekoh u početku, još uvijek zasjenjen. Jasno je da bi do sinteze trebalo stići s pomoću analiza kreativnih osobnosti, područja i orijentacija, ali je također jasno da ih je politika određivala u značajnoj mjeri, i da ćemo ih teško razumjeti bez tih međusobnih utjecaja.

## MIHAEL SOBOLEVSKI

Uključujući se u ovu raspravu, želio bih ukazati na jednu povijesnu temu koja je dosad vrlo malo istraživana u hrvatskoj historiografiji. Naime, riječ je o povijesnim istraživanjima svih ljudskih gubitaka građana Hrvatske u tijeku 1941. godine, a istraživanja te problematike ujedno se odnose i na naredne godine drugoga svjetskog rata. U dosadašnjim raspravama imali smo mogućnost čuti o nizu ideoloških i političkih procesa koji su se zbivali na području Hrvatske, ali i šire, uoči drugoga svjetskog rata i onih koji su bili karakteristični u tijeku 1941. godine. Njihovo je nagomilavanje i nerješavanje na mikro i makro planu i dovelo do drugoga svjetskog rata. Prema tome, taj je rat kao društveno-povijesna pojava imao svoje korijene u političkim i klasnim podjelama i suprotnostima, različitim ideologijama i interesima ljudskih grupa, njihovih predstavnika i organizacija. Na područjima Hrvatske ogledao se u postojanju ne samo vanjskih već isto tako i brojnih unutrašnjopolitičkih čimbenika, što se najzad manifestiralo, i 1941. i narednih godina, ujedno i u žestokom građanskom ratu. Posljedica su bili golemi ljudski gubici. Međutim, prije nego što bih ukazao na povijesna istraživanja cjelovitosti ljudskih gubitaka Hrvatske u vremenu 1941.—1945. godine i na trajnu potrebu njihova znanstvenog istraživanja, citirao bih jedan ulomak iz romana »Kozara« Mladena Oljače. On glasi:

»Ako ne želi da ostane životinja, čovjek nikad neće moći da mirno postojati ni humke svojih protivnika, pod kojima se kriju takođe ljudske kosti, slične njegovim kostima i pod kojima leže ljudski životi, nestali u besmislenim obračunavanjima. Čovjek će sebe moći da proglasi za pobjednika samo kada bude saznao da je svoju pobjedu izvojevao bez ubijanja drugih ljudi, koji su njegova braća, njegova ljudska braća, nesrećno podijeljena zastavama, parolama, značkama i predrasudama...«

Takvih i sličnih civilizacijskih gledanja na općenito ljudske gubitke u drugom svjetskom ratu vrlo često možemo susresti u književnosti, i našoj i svjetskoj, ali nažalost ne i u znanstvenoj historiografiji.

Upravo na tragu takvih civilizacijskih prosudbi i na osnovi činjenice silnih ljudskih gubitaka u drugom svjetskom ratu iznikla je i nova znanstvena disciplina — viktologija (žrtvoslovlje).

Želio bih ukazati na potrebu istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata kao povijesnih istraživanja. Pri tome uvijek imam na umu cjelovitost ljudskih gubitaka, bez obzira na strane u sukobu

koje su ih prouzročile. Također, kada je riječ o povijesnim istraživanjima, uvijek mislim na jedinstvo procesa istraživanja, tj. od utvrđivanja činjenica (ovdje se to odnosi na osobnu identifikaciju žrtava rata), preko kritike izvora do teoretske interpretacije problematike.

Ako se zalažemo za utvrđivanje povijesne istine o ljudskim gubicima Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, moramo također biti iskreni i priznati da do ovih demokratskih promjena u Hrvatskoj nisu ni postojale društveno-političke, a ni materijalne mogućnosti cjelovitog izučavanja te problematike. Naime, još u tijeku drugoga svjetskog rata stvorila su se dva vrijednosna sistema shvaćanja ljudskih gubitaka Hrvatske, s tim što je svaki tabor u sukobu podrazumijevao kao žrtve rata samo one što su izgubile život na njegovoj strani — za fašističke odnosno antifašističke ciljeve. Ni nakon završetka drugoga svjetskog rata nije moglo prevladati civilizacijsko shvaćanje da je riječ o građanima iste države, pa da je dakle potrebno cjelovito istraživanje bez obzira na to od koje su strane ljudski gubici prouzročeni. Upravo nedovoljno istraživanje ljudskih gubitaka Hrvatske u drugom svjetskom ratu, ili točnije istraživanje samo ljudskih gubitaka što su ih prouzročili okupatori i kvislinzi, stvaralo je podlogu za politizaciju te problematike. Dakako da su na to utjecali i brojni drugi čimbenici. Nadalje, ta se problematika i relativizirala: ljudskim gubicima prouzročenim od okupatora i kvislinga suprotstavljali su se oni prouzročeni od antifašističkog bloka. Tako su, već prema kutu gledanja, nastajali mali i veliki Jasenovci, mali i veliki Bleiburzi.

Ocjenujući da je istraživanje cjelovitosti ljudskih gubitaka Hrvatske u drugom svjetskom ratu velik i otvoren znanstveni zadatak, zalagao sam se i za njegovo projektno osmišljavanje. Tako je nastao i znanstvenoistraživački projekt »Ljudski gubici Hrvatske u drugom svjetskom ratu«, koji se počeo realizirati u sklopu dugoročnoga istraživačkog programa Instituta za suvremenu povijest u Zagrebu. Materijalnu potporu projektu svesrdno osigurava Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske. Trenutno na njemu radi istraživački tim od šest znanstvenih djelatnika (od toga dva honorarna suradnika). U nastojanju da se ubrzaju kvantitativna istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, bit će potrebno u narednim godinama kadrovski ojačati istraživački tim.

Valja istaknuti da svi dosadašnji popisi građana Hrvatske lišenih života u drugom svjetskom ratu, a oni su se gotovo isključivo odnosili na žrtve prouzročene od okupatora i kvislinga, nisu bili zasnovani na istraživanju i proučavanju arhivske i druge građe. Davaoci podataka o tim žrtvama bile su njihove obitelji ili znanci. Izuzetak čine samo pojedini radovi povjesničara, ali se oni u pravilu odnose na lokalne teme. Ipak su značajni po tome što su autori načinili osobnu identifikaciju lišenih života i na osnovi temeljita proučavanja arhivske i druge građe, te se to odrazilo i na pouzdanost utvrđenih činjenica.

Budući da je naznačeni projekt tek u početnoj fazi realizacije, u fazi osmišljavanja metodologije istraživanja i izrade anketnog lista s nizom potrebnih podataka o identifikaciji žrtava, u ovom trenutku nije moguće govoriti o njegovim rezultatima u smislu preciznijih podataka o ljudskim gubicima Hrvatske u tijeku 1941. godine. Ipak, ono što posebno ohrab-

bruje u realizaciji toga projekta jest princip na kojemu je zasnovan dosadašnji rad: da se cjelovitost ljudskih gubitaka Hrvatske može približno točno utvrditi jedino istraživanjem sveukupnih arhivskih i drugih izvora i utvrđivanjem osobne identifikacije žrtava. Iako već postoje i približni podaci o ljudskim gubicima Hrvatske u 1941. godini, ne bih još želio iznositi brojčane pokazatelje dok istraživanja za tu godinu ne budu do kraja završena. Riječ je o izuzetno osjetljivoj problematici, i za njezino cjelovito osvjetljivanje doista su prijeko potrebni točni i znanstveno verificirani rezultati. Cilj povijesnih istraživanja nije da sudi i presuđuje ljudima, već da utvrde sve relevantne činjenice i objasne povijesne procese. Ako bi povijesna nauka pridonosila umanjivanju ili uvećavanju broja ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, bez obzira na tabore u sukobu, ona bi i sama time sudjelovala u zločinu.

## DRAGO ROKSANDIĆ

Kao povjesničar razdoblja novog vijeka, koji se povremeno upušta u pitanja 20. stoljeća, sa zahvalnošću prihvaćam poziv da sudjelujem u ovoj raspravi, prije svega kao izraz vjerovanja u opravdanost razmišljanja o 1941. godini u obzoru dugoga povijesnog trajanja.

Nikada nije bilo jednostavno istraživati 1941. godinu. Nije to jednostavno danas. Nikada neće ni biti jednostavno. Ljudi bilo kojeg vremena skloni su tražiti u njoj prije svega potvrde za svoje aktualno shvaćanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Instrumentalizacija 1941. godine, nasuprot historijskoznanstvenim interpretacijama, takvih je razmjera da svaki pokušaj kritičkog utemeljivanja činjenica izaziva lavine osporavanja.

Tim su važniji globalna historijska interpretacija i dugo povijesno trajanje. Bilo kakav pokušaj mišljenja u tim obzorjima obvezuje na vrednovanje 1941. godine, a što je takvo mišljenje dosljednije, isključenije su mogućnosti »upotrebe« događaja i zbivanja iz 1941. godine sa znanstvenim pokrićem. U tom je smislu 1941. godina, kao predmet istraživanja, u izravnoj vezi s razvojnom sudbinom moderne hrvatske historiografije. Nisu u pitanju samo motivi i domašaji povjesničarskih bavljenja 1941. godinom. Čak i u slučaju znanstveno najosmišljenijih odnosa spram predmeta istraživanja uvijek su u pitanju suvremeni povijesni izvori, koji su upravo za 1941. godinu u Hrvatskoj nerijetko krajnje oskudni, osobito sa stajališta uobičajenog, tradicionalnog shvaćanja izvora.

Hrvatska 1941. godine nije izolirana ni prostorno ni vremenski, tako da povijesno razumijevanje i objašnjenje Hrvatske 1941. kao rijetko kada u njezinoj povijesti pretpostavljaju razumijevanje i objašnjenje regionalnih i kontinentalnih fenomena, neovisno o tome koliko suvremeni izvori tome daju izravnog pokrića. Stoga »dekodiranje« povijesnih izvora o Hrvatskoj 1941. godine i konstruiranje znanstveno provjerljivih činjenica pretpostavljaju ne samo mnogo tzv. općeg povijesnog znanja nego i kritički upotrebljive znanstvene imaginacije, ukorijenjene u multidisciplinarnim iskustvima.

Danas se vrlo mnogo piše o fašizmu i antifašizmu u Hrvatskoj 1941. godine, a da nerijetko uopće nije jasno što se pod time razumijeva. Ideološki i politički, fašizam i antifašizam međuratnog razdoblja u Europi i svijetu, a posebno od 1939. do 1941. godine, mnogoslojni su povijesni fenomeni. Nedvojbeno su višeslojni i u Hrvatskoj, ali sasvim sigurno drukčije nego u Srbiji, Belgiji ili Poljskoj.

Stoga je središnje pitanje kako rekonstruirati fašizam i antifašizam u Hrvatskoj 1941. godine. S jednim i drugim godinama se suočavamo, ali uz puno uvažavanje priloga koji pridonose znanstvenom objašnjenju i razumijevanju jednoga i drugog, mnoga temeljna pitanja ostaju neistražena, nerijetko marginalizirana ideološkim instrumentalizacijama.

Što su uopće fašizam i antifašizam u svijetu u to doba — danas je iznova otvoreno pitanje. Kako ih tipologizirati u povijesti europskih političkih ideologija 19. i 20. stoljeća? Kako ih tipologizirati u njihovu vlastitom vremenu, u obzoru različitih nacionalnopolitičkih, kulturnih i drugih tradicija? Što sve konstituira pluralitet fašističkih i antifašističkih ideologija u Hrvatskoj prije 1941. godine i nadalje u toj godini? U razgovoru kakav vodimo, dovoljno je ograničiti se na postavljanje ovih pitanja. Nisu to jedina razmišljanja o istraživačkim pitanjima.

Očigledno je nužno razlikovati antifašizam NOP-a od antifašizma drugih političkih i nepolitičkih čimbenika, kao i različitost njegovih očitovanja u Antifašističkom pokretu i svakodnevnom životu u Zagrebu ili Karlovcu, odnosno u iskustvu ovoga ili onoga pojedinca. U svakom od navedenih slučajeva u pitanju su donekle različite discipline povijesnih istraživanja, ali je svim slučajevima zajednički epohalni izazov fašizam-antifašizam, u krajnjoj liniji u svim svojim konkretnim artikulacijama.

Istraživačko ograničavanje na antifašizam NOP-a Hrvatske nije ništa manji izazov. Svoditi ga samo na dokumente CK KPH 1941. godine nesumnjivo je nedovoljno, ako nas, na primjer, zanimaju stranačke, regionalne ili nacionalne artikulacije antifašizma u Hrvatskoj u to doba, a nedovoljno je i za razumijevanje one »kvalitete« povijesne svijesti u Hrvatskoj 1941. godine kojom je ishodišno osiguran rezultat 1945. godine.

Dakle, kako rekonstruirati ideološku jezgru hrvatskog antifašizma 1941. godine? Ostavljajući po strani pitanje o samoj ideologiji antifašizma, za odgovor mi se čine vrlo poticajnim iskustva koja su posljednjih godina naj iscrpnije stečena u istraživanju francuske revolucije 1789. godine. Egzaktne pojmovne analize (primjerena određenom teorijskom modelu ideologije hrvatskog antifašizma!), empirijski izvedena iz proglašenja, brošura, listova, općenito — pisanih izvora, uključivši i prepisku pojedinaca pripadnika NOP-a, dnevnike itd., s mnoštvom različitih mogućnosti interpretacije, nesumnjivo je jedan od mogućih pristupa. Naivno bi bilo, pri tome, svesti takav pristup na izradu modela koji bi ishodišno bio svojevrsno pojmovno kazalo. Svaki je mogući pojam u takvim analizama istraživački problem, od svoga epohalnog konteksta do onoga konkretno historijskog koji je određen, na primjer, imperativima ideološke komunikacije u regionalnim ambijentima oralne kulture. Izazov je nesumnjivo golem, ali i neizbježan, prije ili kasnije.

Primjena komparativne metodologije na izvore o HSS-u, poduzetnicima, sveučilišnim nastavnicima itd. omogućila bi one učinke s kojima bi ideologija antifašizma (jednako kao i fašizma u primjerenom izvođenju) doista bila znanstveno egzaktno konstituirana kao činjenica povijesti hrvatskog društva 1941. godine.

Time bi i antifašizam NOP-a Hrvatske imao određenije »mjesto«, i u granicama hrvatskog društva i izvan njega. Uz mnoštvo drugih, tako bi se moglo rješavati i pitanje (ne)postojanja liberalne povijesne alternative fašizmu, naspram komunističke, tj. pitanje socijalno kolektivističkog odgovora na socijalno kolektivistički izazov, itd.

Na taj bi se način moglo suočiti i s temeljnijim pitanjem »kvalitete« političke kulture hrvatskog društva, koja je dosegnuta 1941. godine u gotovo dvostoljetnoj perspektivi, u procesu modernizacije hrvatskog društva, prema kriterijima moderne europske historiografije. Naime, imajući na umu povijesna iskustva drugih zemalja srednjoistočne Europe, ali i čitava kontinenta, otvoreno je pitanje koliko su kolektivističke ideologije 20. stoljeća — agrarne i seljačke, komunističke i fašističke — kao izraz završnih faza (masovnog) nacionalizma i dosegne razine modernizacije u Srednjoistočnoj Europi, izraz ruralnog tradicionalizma, a koliko urbanog modernizma, te koliko, na kraju, »trećeg puta« (odviše stvarnog da bi bio utopija, a odviše utopijskog da bi bio stvarnost).

Tako bi se moglo suočiti i s jednim od temeljnih pitanja hrvatske historiografije, državnim. Pojmovna analiza izvora svih provenijencija iz 1941. godine nesumnjivo bi olakšala povijesno razumijevanje i objašnjenje različitih odnosa prema hrvatskoj državnosti oblikovanih 1941. godine u obzoru različitih hrvatskih tradicija.

U svim zemljama usporenijega kapitalističkog razvitka, s regionalno ograničeno razvijenim poduzetničkim slojevima, političke ideologije i nacionalne politike neizbježno traže jamstvo za rješavanje temeljnih pitanja budućnosti u nacionalnoj državi. Stoga se ni u hrvatskom slučaju antifašizam nije mogao ni konstituirati izvan državnopravnog obzora. U kakvu su odnosu državno pravo i političke ideologije fašizma i antifašizma, dijelom znamo iz dosadašnjih istraživanja, ali brojne dubinske sprege tek valja otkriti.

U istraživanju fašizma i antifašizma u Hrvatskoj prije, u toku i poslije 1941. godine neizbježno je suočiti se s pitanjem raslojavanja hrvatskog društva u dužem povijesnom trajanju. Uvođenje anglosaksonske sociološke terminologije u nas, dijelom i u historijsku znanost, nesumnjiv je istraživački napredak u odnosu na »klasičnu« marksističku terminologiju, kojom je u biti bila isključena svaka mogućnost egzaktnog istraživanja. Međutim, problem je veći i iziskuje rješenja primjerenija hrvatskoj povijesti. Golema sociodemografska premoć seljaštva u hrvatskom društvu do 1941. godine, tj. usporeni proces demografske tranzicije, pretpostavlja »senzibilnije«, raščlanjenije pojmove globalnohistorijske analize samog seljaštva, s jedne strane, odnosno, društvenih slojeva koji oblikuju proces modernizacije hrvatskog društva, s druge strane.

Baš zato što je proces modernizacije tako usporen, društveno je raslojavanje fragmentiranije nego u slučaju društava u kojima tradicionalna



struktura brže nestaje, a moderna brže nastaje. (Cijelo pitanje dobiva potpuno drukčiji povijesni smisao s istraživanjem razdoblja poslije 1945. godine!) Izostanak utjecajnije liberalne antifašističke ideologije u Hrvatskoj 1941. godine u izravnoj je vezi sa sudbinom liberalizma u hrvatskoj politici međuratnog razdoblja općenito, odnosno, s prirodom procesa modernizacije do toga doba.

S druge strane, ishod razdoblja 1941.—1945. godine u Hrvatskoj temeljno je određen sociodemografskim i etnodemografskim promjenama koje se u hrvatskom društvu zbivaju u 1941. godini. Njima je drastično narušena ona socijalna struktura koja svojim usporenim razvojem ipak razmjerno stabilno oblikuje moderno hrvatsko društvo, čime je stvoren golemi sociopolitički prostor za komunističku alternativu, kao povijesnu negaciju tradicije građanskog moderniteta. ✓

## DUŠAN BILANDŽIĆ

Dopustit ću sebi više hipotetičkih stavova i da budem malo slobodniji. Najprije ću reći da nam povijest kao empirija dokazuje kako u sudaru političkih snaga početni projekti aktera bivaju neprestano dopunjavani i mijenjani, a da toga sami akteri povijesnih odluka često nisu svjesni. To može voditi do pokreta ili i do katastrofalnih poraza. Pojedinci i društvene grupe, modificirajući, mijenjajući i dopunjujući svoj osnovnu zamisao i ideju i program, mogu na kraju čitavoga jednog razdoblja dobiti rezultate koje unaprijed nitko od njih nije predvidio. To je uvodna napomena.

Htio bih skrenuti vašu pažnju na to da se spomenuta »zakonitost« takvih procesa odigrava i u ratu 1941.—1945. godine. Naime, mislim da se pod formama vođenja toga rata produžio onaj povijesni proces koji je na tlu ovih zemalja započeo na sredini prošlog stoljeća, odnosno da je razdoblje 1941.—1945. godine u jednom svom aspektu direktan nastavak započelih programa, ideja i vizija iz prošlog stoljeća. Naime, osnovna karakteristika balkanskog prostora potkraj prošlog i na početku ovog stoljeća jest borba balkanskih naroda za stvaranje nacionalnih država, pa su u tom znaku i prvi i drugi balkanski rat kao i prvi svjetski rat, a ta se povijest stvaranja balkanskih država-državica nastavila i u ratu 1941.—1945. godine.

Stanje uoči raspada Jugoslavije možemo uzeti kao povijesni moment postojanja Kraljevine Jugoslavije. To je start, a finale je šest federalnih jedinica, šest država. Unutar razdoblja 1941.—1945. godine odigrao se četvorogodišnji proces, koji je ukinuo stanje trajanja onakve Jugoslavije i stvorio jedno novo stanje. Taj se proces odvijao tako što je došlo do stvaranja općejugoslavenske antivelikosrpske koalicije u samom ratu.

Spomenuta koalicija ima svoje korijene u strategiji Komunističke partije Jugoslavije, koja je dala osnovni pravac radanju takve antivelikosrpske koalicije čuvenom tezom o Jugoslaviji kao tamnici naroda. U toku toga rata tu koaliciju čine i manjina u Srbiji, jer je Srbija poslije Užičke re-

publike uglavnom bila rojalistička, partizani Srbije, zatim većina Srba izvan Srbije, onih oko dva milijuna Srba na teritoriju tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Većina tog naroda ulazila je u antičetničku koaliciju koju možemo smatrati jednaku antivelikosrpskoj koaliciji, a koja je bila za obnovu Jugoslavije. U tu koaliciju zatim ulazi hrvatski dio partizanskog pokreta, zatim partizanski pokret Slovenije i partizanski pokret Makedonije i začeci partizanskog pokreta 1943/44. na Kosovu.

Zašto se stvarala antičetnička, antivelikosrpska koalicija? Zato što je građanska odnosno oficijelna Srbija Jugoslaviju smatrala svojom nacionalnom državom. Prema tome, ako je polazna pozicija velikosrpskih snaga shvaćanje da je Jugoslavija njihova nacionalna država, onda na tom prostoru nema mjesta da se formiraju neke druge nacionalne države. To je nedavno i otvoreno izjavio Mihajlo Švabić kad je rekao Slovencima na mitingu da mogu Slovenci ići u Austriju ili Philadelphiju, ali slovenski dio jugoslavenskog teritorija mora ostati u Jugoslaviji. To je ta pozicija da se Jugoslavija smatra jednonacionalnom državom. Zato je bitna pretpostavka stvaranja višenacionalnih država na tlu Jugoslavije bila da se slome one snage koje Jugoslaviju smatraju jednom, jedinstvenom nacionalnom državom. Ta je koalicija, kao što se zna, nadjačala snage Draže Mihailovića, ali ne treba zaboraviti da su svi članovi koalicije dobili ponešto što su željeli. Srbi su dobili obnovu Jugoslavije s pomoću partizanskog pokreta, Hrvati su dobili federalnu državu, Makedonci su dobili federalnu državu i Slovenci su dobili federalnu državu, itd. — sve s pomoću partizanskog pokreta.

Obnova Jugoslavije bila je nezaobilazna, jer su velike sile antihitlerovske koalicije imale u ratnom planu da se obнове one države koje je nacifšizam raskomadao. To se doduše neće dogoditi u slučaju baltičkih zemalja, ali sve ostale europske države obnovljene su u granicama kakve su bile u trenutku njihova razbijanja. Govorim o ratnom cilju Saveznika. Međutim, kakva će biti Jugoslavija unutar sebe, to je zavisilo od ishoda sudara partizanskih i četničkih snaga. Članice spomenute koalicije nisu imale oblik tvrdih entiteta, već je to bio relativno monolitan pokret unutar kojega pojedina članica nije sebe isticala izvan toga relativnog monolita. Ali, kako bilo da bilo, sve su one bile unutar te koalicije.

Ako se, dakle, polazi od krajnjeg rezultata rata, zapravo se vidi da je to priča koja je započela idejom stvaranja nacionalnih država, s tom razlikom da je taj program stvaranja nacionalnih država morao biti nekako u paketu jedne vizije socijalne revolucije jer drukčije ne bi išlo. Da su komunisti bili natopljeni nacionalnom svijješću, onoliko koliko su bili pripadnici njihovih nacija u građanskim strankama, oni bi se još za vrijeme rata potukli zbog granica. Ali, jer su smatrali da su granice, kako Tito reče, samo one šare na mramornoj ploči, mogli su dosta komotno, nonšalantno, pristupiti oblikovanju nacionalnih država kao rješenju kojim se pravi koncesija duhu jednog vremena, a kasnije ćemo vidjeti što dalje. Mislilo se da će nacije odumrijeti — eto tako se dobiva jedan apsurd da su »anacionalni komunisti« rješavali nacionalna pitanja stvaranjem nacionalnih država.

Ako, dakle, uzmemo partizanski rat u kontekstu te povijesti, u kontekstu obračunavanja, pa i krvavog obračuna na Balkanu zbog granica nacional-

nih država, onda to jesu permanentni, trajni nacionalni programi koji dobivaju drukčije oblike, forme, i druge socijalne i političke nosioce. Naravno, time se priča ne završava.

Završit ću sada spajanjem ratnog razdoblja s današnjim vremenom te reći da su nosioci suprotnih ideologija produžili svoj život i poslije 1945. godine. Naime, radikalne nacionalne ideologije — otišle su u ilegalu, ali se njihov duhovni život nastavlja pod diktaturom vlasti KPJ, pa su eruptivno izbile danas, tako da se opet obnavlja povijest, sada u pravcu rekonstrukcije Jugoslavije s tendencijom pretvaranja republika u samostalne države, ponovo u sukobu s velikosrpskim snagama.

U vezi s lijevim skretanjem dopustite da kažem kako najveće lijevo skretanje nije ono što je govorila kolegica G. Vlačić, pa ni ono što su govorili I. Jelić i Lj. Boban. Najveće lijevo skretanje nastalo je 1945. godine. SSSR-u je trebalo 17 godina da likvidira privatno vlasništvo, političke stranke i druge institucije građanskog društva, a u Jugoslaviji je to učinjeno za dvije i pol godine. Rusi su imali NEP, a u nas je KPJ preuzela svu vlast, bankarstvo, trgovinu, provela nacionalizaciju 1946., a zatim je 1948. u proljeće nacionalizirala i krčme po selima. Dakle, za dvije i pol godine napravljeno je ono što je Rusija napravila za 15 do 16 godina.

## PETAR STRČIĆ

Na istom stručnom, pa i znanstvenom nivou govorilo se na ovome skupu do sada o više općih tema, npr., i o velikim pokretačkim silama koje su u jugoslavenskim zemljama, a posebno u Hrvatskoj, dovele do 1941. godine. Jedino se prilog kolege dr. Sobolevskoga korisno razlikuje od toga ujednačenog niza izlaganja (za koje smo se dogovorili samo okvirno, te su sadržaji došli spontano, u tijeku ovoga našeg razgovora). Htio bih ipak upozoriti na to da se taj opći problem, o kojemu danas raspravljamo, u cjelini, sadržajno 1941. god. ne reflektira jednako u svim dijelovima današnje Hrvatske, kako se dobiva dojam iz dosadašnjih izlaganja i kako bi prisutna publika mogla zaključiti iz njihova sadržaja. O čemu je riječ? Prije je spomenuto kako su pojedine smjernice dolazile s pojedinih »nivoa«, te što se nakon toga zbivalo. Uz to, svi diskutanti spominju — Hrvatsku; mi zaista i govorimo o Hrvatskoj. Međutim, nismo precizirali koja je to, zapravo, Hrvatska; u prvom redu, najbanalnije, npr. zemljopisno gledajući?

God. 1941., naime, na području sadašnje zapadne Hrvatske, tj. u Istri, Kvarnerskom primorju i Gorskom kotaru, uopće nisu ili gotovo da nisu postojali ni HSS, ni ustaški, ni komunistički ni četnički pokret. Tome na području Istre, dijelu Kvarnerskog primorja s većinom kvarnerskih otoka, jednostavno nema traga. Nije riječ o tome da ih nije moglo biti; no, činjenica je da te stranke i pokreti svoju djelatnost nisu ovdje razvijali, te da ih nije bilo već i stoga što su ti dijelovi današnje zapadne Hrvatske do tada čvrsto ugrađeni u državni i politički okvir druge drža-

ve, Kraljevine Italije, i to već od 1918. godine. S druge strane državne granice, u najvećem dijelu Kvarnerskog primorja, dijelu koji se nalazio unutar Kraljevine Jugoslavije, četnički pokret, npr., također nije postojao, iako se može govoriti o grupicama i pojedincima, npr. u Puntu na o. Krku. O ustaštvu da se i ne govori — tu se može govoriti samo o pojedincima; brojevano je nešto jači HSS, a, donekle, i KPH. Međutim, na o. Krku i Sušaku (današnji istočni dio Rijeke) te u susjedstvu dosta su jaki tzv. jugonacionalisti, ali njima, barem do sada, ne posvećujemo istraživačku pažnju. Naglašavam: govorim o 1941. godini.

Kada je riječ o početku antifašističkoga i oslobodilačkog (narodnooslobodilačkog) rata 1941. godine, moramo imati na umu da taj rat u Hrvatskoj nije istodobno počeo u svim njezinim krajevima, iako je poziv uputila jedna politička organizacija — KPH/KPJ, iz jednoga centra i u poznato, isto vrijeme. Sasvim se, međutim, zaboravlja da antifašistički pa i oružani otpor u Hrvatskoj počinje znatno prije, i bez toga centra, organizacije i datuma; to se izričito tiče Istre i dijela hrvatskoga (te cijeloga slovenskog) jadranskog zaobalja gdje je on počeo znatno prije nego u drugim hrvatskim zemljama. Naši su ljudi, npr., i davno prije 1941. godine, u veoma dalekoj Somaliji i Etiopiji, zbog toga otpora bili čak i strijeljani, što mi, hrvatski historičari, gotovo uopće ne registriramo, kao ni to da je bilo protestnoga dezertiranja iz vojne službe, da je dio naših ljudi bio i na albanskoj i grčkoj fronti, da su i tu već padale ljudske žrtve — Hrvati iz Istre i Kvarnerskog primorja, uz Talijane i Slovence, mnogo prije nego što se II. svjetski rat proširio 1941. god. i na ostale dijelove Hrvatske. Tako za veliki dio današnje Hrvatske čuvena 1941. god. i nije toliko bitna u ovom smislu o kojemu mi danas govorimo. Drugi svjetski rat počeo je za dio Hrvatske davno prije njegova širenja na veći dio njezina prostora.

Kada, pak, govorimo o komunističkom pokretu, na prvi se pogled čini kao da su hrvatski odnosno jugoslavenski komunisti zaista dobro organizirani u dijelu zapadne Hrvatske (naravno, bez Istre i dijela kvarnerskih otoka, te današnje Rijeke, Zadra itd. koji pripadaju Italiji, a gotovo se i ne može govoriti o djelatnosti KP Italije). Ali, uskoro je njihove oružane odrede okupator razbio na ovom području. Međutim, potrebno je upozoriti da je na to razbijanje bitnije utjecala i veoma velika raznolikost u mišljenjima primorsko-goranskih komunista 1941. godine, pa i znatnija nesloga — jedni su bili za oružanu borbu odmah, drugi za čekanje, treći za suradnju s jugonacionalistima, četvrti su smatrali da je nadležnost hrvatskih (odnosno — jugoslavenskih) komunista prestala s proširenjem vlasti Kraljevine Italije i na dijelove teritorija propale Kraljevine Jugoslavije, pa to područje od sada ulazi u kompetencije Komunističke partije Italije, itd. Uzimajući u obzir te praktične činjenice, KPH nije uspijevala masovnije djelovati u Gorskom kotaru i — tadašnjem — Hrvatskom primorju (tj. u Kvarnerskom primorju), a kamoli da je mogla 1941. god. znatnije širiti svoju djelatnost, iako je hrvatski puk gotovo listom bio antifašistički opredijeljen. Ali, naravno, to ne znači da ustanak u zapadnoj Hrvatskoj na poziv KPH, odnosno KPJ, nije i započeo 1941. godine; baš obratno — ovdje je bilo praktičnog odaziva na poziv Partije, bez obzira na broj odazvanih. A to je, pak, u vezi s drugim preduvjeti-

ma, pa i mogućnostima za oružani ustanak u ovom primorsko-goransko-istarskom kraju Hrvatske.

Kod nas se, naime, nerijetko spominje da je (masovni) oslobodilački pokret, a time i oslobodilački rat, u zapadnoj Hrvatskoj počeo tek 1943. godine, od trenutka kapitulacije Kraljevine Italije. Međutim, iako to nije točno, ipak treba reći da je situacija drukčija kada je riječ o mogućnostima ustanka u dijelu Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara, a pogotovo su te mogućnosti bile drukčije u Istri i u drugom dijelu Primorja, zbog, uz ostale bitne momente, i jednostavne činjenice da je ovdje bila abnormalno visoka koncentracija starih i novopridošlih oružanih talijanskih snaga. Štoviše, Istra je bila i veoma dobro pokrivena mrežom vojnih i drugih naoružanih garnizona još iz vremena uspostavljanja rapalske međudržavne granice; uoči II. svjetskog rata ona je još i dodatno snažno učvršćivana, a naknadno su dovlaçene i dodatne velike količine oružja i municije. Oružano se suprotstaviti takvoj golemoj vojnoj sili bilo je apsolutno besmisleno 1941. godine. To su pokazali i potvrdili i skori događaji, jer je talijanski kraljevsko-fašistički okupator začas uništio male partizanske odrede koji su se javili 1941. godine; ništa od njih nije ostalo već do kraja iste godine, kao što je odmah bio razbijen i maleni, prvi istarski partizanski odred 1942. godine — čim se i pojavio na povijesnoj sceni; a okupator je te iste godine s velikim uspjehom nastavljao udarati po NOP-u i u Primorju i u Gorskom kotaru. Naravno, sve to ni najmanje ne umanjuje golemo povijesno značenje pojave i djelovanja tih prvih nukleusa oslobodilačkog rata. No, pokret je ovdje trebalo graditi na drugim osnovama, što je s uspjehom i činjeno, a oružana je borba počinjala, ali tada iz praktičnih razloga još nije smjela niti je mogla biti u prvom planu.

U Istri, dijelu Kvarnerskog primorja i na njegovim otocima, koji su od 1918. god. pripadali Savojskom Imperiju, nije postojala mogućnost (masovnijega) oružanog ustanka iz još jednoga, veoma prozaičnog razloga — muškaraca, sposobnih za vojni posao, gotovo da i nije bilo na tom području; oni su sistematski mobilizirani već i prije, a osobito 1939/40. godine. Štoviše, gotovo svi su vojno sposobni Hrvati (i Slovenci na sjeveru Istre), kao nepouzđani elementi, odvučeni izvan toga hrvatskoga (i slovenskog) područja, na Apeninski poluotok, pa i u Afriku i drugdje, a tretirani su i na osobito težak, negativan način (»specijalni bataljoni«).

Naveo bih i još jedan, tehnički razlog za nemogućnost masovnijega oružanog ustanka 1941. god. u ovim krajevima. Osim spomenute goleme koncentracije oružanih snaga okupatora i nedostatka muškaraca, što nije bio slučaj ni u jednom od krajeva u istočnoj, sjevernoj i južnoj Hrvatskoj, činjenica je da je Istra 1941. god. imala mnogo više asfaltiranih prometnica negoli sva preostala Hrvatska ukupno! Nije, stoga, bilo čudno što je brojani i odlično motoriziran, dakle pokretljiv talijanski okupator mogao veoma lako i brzo kontrolirati cijeli njezin teritorij. (Akademik *Dušan Čalić*: U Hrvatskoj je bila asfaltirana cesta jedino od Zagreba do Dugoga Sela!). Da, mislite na sav preostali dio Hrvatske.

Upozoravam vas, kolege koji se bavite centralnim i globalnim temama, koje su bez sumnje veoma važne za sudbinu Hrvatske u cjelini, da bi bilo poželjno detaljnije razmotriti: koliko su zaista središnja djelovanja, hti-

jenja i želje, pretpostavljene i stvarne, imale praktičnoga odraza u pojedinim hrvatskim zemljama, i to još u konkretnoj situaciji 1941. godine. Primjer je zapadna Hrvatska, o kojoj sam sada dao samo nekoliko kratkih informacija, a neke su već poznate, više ili manje; jer, ono što generalno pripisujemo manje ili više usmjeravajućim općim silnicama na području Hrvatske, u ovome se njezinu zapadnom kraju ne poklapa s razvojem događaja, budući da je život tekao drukčije. Uz to, ne zaboravimo na još neke ključne činjenice. KPJ — u načelu — ipak je još i 1941. god. smatrala da su Istra i susjedni krajevi dijelovi talijanske države, ali i to da ih treba uključiti u tijek borbe za oslobođenje, jer su hrvatsko odnosno slovensko nacionalno područje. Ta dvojnost u pogledu odnosa prema pojedinim dijelovima zapadne Hrvatske 1941. god. postoji i kasnije, čak još i u trenucima kapitulacije Kraljevine Italije, u jesen 1943. godine (!). To se tada ogleda, npr., u otvorenom oklijevanju KPH/NOP-a, koje je rezultiralo time da (tadašnja) Rijeka (zapadni dio današnjega grada) nije bila oslobođena, iako je mogla biti, pa su, npr., goleme količine oružja, municije, hrane, zdravstvenoga i drugog materijala ostale u neoslobođenu gradu i pale u ruke njemačkom okupatoru.

Konstatiram činjenicu: pažljivije upotrebljavati ime Hrvatske i precizirati što pod tim nazivom 1941. god. razumijevamo, na koje se područje ono odnosi i što tada pripisujemo Hrvatskoj kao cjelini.

## LJUBO BOBAN

U današnjoj raspravi nabacili smo niz tema. Čini mi se da bismo iz ovoga mogli napraviti cijeli program za buduće rasprave. Dodirnuli smo mnogo stvari o kojima se može na različite načine razmišljati.

Nešto bih rekao u povodu izlaganja kolege Degana. Naime, kad je u pitanju status Nezavisne Države Hrvatske, treba imati na umu tri stvari: prvo, ideju nezavisne hrvatske države, koja ima svoj legalitet, svoj kontinuitet, pa u tom kontekstu treba gledati i na NDH; drugo, način kako je ona nastala i, treće, kako je egzistirala. Ta tri momenta možemo gledati odvojeno, ali i povezano, cjelovito.

O prvome, o legalitetu, nije potrebno govoriti, jer on ima svoju povijesnu i drugu dimenziju, ima svoje razloge u karadorđevićevskoj Jugoslaviji.

Pogledajmo drugi faktor, motive nastanka, način nastanka NDH. Točnije, motive kojima su se rukovodile Njemačka i Italija stvarajući NDH. Usudio bih se reći da u tome kod njih nije postojalo neko općepoznato načelo, neko konstantno pravilo, kojim bi opravdavali svoju politiku u nastanku hrvatske države. Revizionističke zemlje rukovodile su se svojim, a ne hrvatskim motivima. Za to se može navesti dosta dokaza, dosta primjera. Spomenimo npr. posjetu kneza Pavla Berlinu u lipnju 1939. godine. Hitler mu je tom prigodom, parafraziram, rekao: Dajte neke jasne znakove da su vaše simpatije na strani Osovine, pa ako to napravite, nećete imati problema sa svojom opozicijom, bit ćete bezbrižni, jer ona neće uživati podršku Njemačke. Ili, spomenimo da Hitler 1941. godine

protektorat nad Hrvatskom nudi Mađarskoj, da bi zaskočio Italiju. On, dakle, trguje Hrvatskom.

Našli bismo, dakle, dosta dokaza koji bi potvrdili da podrška revizionističkih sila stvaranju NDH nije rezultirala iz njihova zalaganja za neka univerzalna načela, nego je nastala kao instrument njihovih uskih ciljeva, prije svega njihovih interesa.

Treće je pitanje način egzistiranja NDH, način kako je funkcionirala, koje su metode vladanja primjenjivane. A tu se, nema dvojbe, mogu stavljati vrlo ozbiljni prigovori.

Sve u svemu, mislim da o tim stvarima moramo raspravljati cjelovito, kompleksno, a ne parcijalno. Mislim da ne bi bilo ispravno pravom hrvatskog naroda na njegovu suverenu državu pokrivati svaku politiku. Ne mora to uvijek biti u interesu hrvatskog naroda i njegove države.

## IVAN JELIĆ

Predlažem da zaključimo našu raspravu. Mislim da je najveća vrijednost ovoga skupa što je otvorio mogućnost prijelaza na rasprave o posebnim pitanjima. Bilo bi dakle uputno na dnevni red naših budućih susreta stavljati zasebne teme i promatrati ih iz različitih aspekata.

Najljepše se zahvaljujem svima na sudjelovanju u raspravi.

## SUMMARY

### THE ROUND TABLE: CROATIA IN 1941

On the occasion of the 50<sup>th</sup> anniversary of the beginning of antifascist struggle, The Institute of Contemporary History, Zagreb organized a discussion about Croatia in 1941. Eleven scholars participated in the discussion: Ivan Jelić, Ljubo Boban, Đuro Degan, Hodimir Sirotković, Darko Bekić, Gordana Vlačić, Zorica Stipetić, Mihael Sobolevski, Drago Roksanđić, Dušan Bilandžić, Petar Strčić, Ljubo Boban, Ivan Jelić. The discussion focused on problems associated with position and activity of principal political factors of Croatia in 1941: Croatian Peasant Party (HSS), Partisan Movement, Ustasha regime and the Independent State of Croatia (NDH), and Chetnik Movement. A special attention was given to political programs each of these factors presented after the fall of the Yugoslav monarchy during the April war of 1941. Unlike the Ustasha movement and the NDH, which negated the Yugoslav state, all other projects were concerned about a possibility of resurrecting that state. The program of the Communist Party and the Partisan movement leadership consisted of assuming power in a new state, which would be organized as a

federation, but a centralist and party state. The HSS leadership wanted to build on the achievements of the creation of Croatian Banovina in 1939. The Chetnik movement leadership sought the creation of Great Serbia through the means of building a new state. During the discussion, a special attention was given to the creation of NDH and its political character. The KP policies and organization of the Partisan movement were highlighted from several aspects: the problem of Partisan armed struggle organizing; the attitude of the Comintern towards events in Croatia; and organizing of the Partisan military units. Other questions also drew some attention: losses of human life during 1941; the role of intelligentsia; the situation in Istria; and the methodological problems associated with further research. The relevance of this theme for the present political situation in Croatia was also drawn up.